

ДИПЛОМНА РАБОТА

НА ТЕМА:

**Стопанско развитие на българските
черноморски градове през XIII-XIV век**

Съдържание

УВОД.....	3
ИЗВОРИ	6
ИСТОРИОГРАФИЯ.....	10
ГЛАВА I.....	16
Мястото и ролята на градовете от Черноморието в политическата и стопанска история на България.....	16
ГЛАВА II.....	36
Търговия и занаяти в българските черноморски градове	36
ГЛАВА III	58
Управление, данъчна системс, монетни образци и мерни единици	58
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	69
БИБЛИОГРАФИЯ	75
Извори	75
Изследвания.....	77

УВОД

В своето развитие през вековете производството минава през различни форми на организация, които не се подчиняват на природните закони, нито пък могат да бъдат сведени до общия исторически ход на човечеството. Този факт води до появата на науката Стопанска история, която има за цел да обясни конкретното икономическо значение на различните народи в различни времеви периоди. За обекта на изследване на Стопанската история сравнително най-точно е определението на българския стопановед от 30-те години на XX век Г. Свраков. Той смята, че изследователския обект на Стопанската история е „... стопанската действителност в нейната индивидуалност и особеност, както тя е дадена в историята“.¹⁾ В България това научно направление се оформя в първите десетилетия след Освобождението от османско владичество. В хода на този процес се забелязват две съществени особености. Едната е, че Стопанската история се обособява като раздел на историческото познание, а втората е, че тя ограничава изследователския си обект главно в рамките на българското национално стопанство. Следователно тази наука у нас се развива главно като Стопанска история на България. Тя изследва съществуващите във времето, от създаването на българската държава до днес, начини за организация на икономическия живот и на производството, както и цялата стопанска действителност в нейната минала индивидуалност и особеност.²⁾

През периода XIII—XIV век — предмет на настоящата разработка, стопанските отношения в България достигат най-високата си степен на развитие. Това налага този период да бъде разглеждан конкретно-исторически на базата на писмен и археологически материал. В зависимост от тези данни се оформя концепцията относно социално-икономическото развитие на средновековната ни държава. През XIII—XIV век развитието на

¹⁾ Свраков, Г. Същност и значение на стопанската история, Сп. на дружеството на завършилите ВТУ-Варна, г. I, 1936 г., кн. 4

²⁾ Иванов, Р., М. Маринова, М. Друмева, Стопанска история на България, Изд. Висш финансово-стопански институт „Д.А.Ценов“, Свищов, 1994, с.20-21

България се извършва по посока на европейския феодализъм, без да бъдат достигнати класическите му западни образци. Някои от характерните му белези са: господство на едрото земевладение, значителни имунитетни права на феодалите, увеличаване броя на зависимото население, развитие на процеса на комутация в резултат на развитието на парично-стиковите отношения през този период. Една от главните последици на социално-икономическото развитие у нас е появата на политическия сепаратизъм и значителния подем в градския живот. Градовете играят активна роля, въпреки че продължават да се развиват в рамките на феодалната икономика. Специалистите определят средновековния град като поселищна агломерация с укрепителна система, където е съсредоточено голямо множество от хора, значителна част от които се занимават с неаграрна производствена дейност.¹⁾ Той се характеризира преди всичко с напредък в производителните сили, значително съсредоточаване на свободни занаятчии, растящо разделение на труда и укрепване на стиково-паричните отношения. Обликът му се формира и от засилване на външно-търговските му връзки с Византия и страните от Източна и Централна Европа, което от своя страна води до формирането на местно търговско съсловие. Градът става център на занаятчийското производство и търговия, а същевременно и център на административния, политически и културен живот.²⁾ Типично за него е, че той е поставен под властта на представители на болярството, които откъсвайки се от централната власт, започват да управляват част от своите владения. Но независимо от стопанското възможване на градовете аграрните елементи не изчезват от него. Социалният състав на населението остава твърде пъстър, като преобладават дребните и средни земевладелци, занаятчии и др. Тези икономически, а и редица политически предпоставки, свързани с развитието на външната търговия стимулират развитието на градовете по българското Чер-

¹⁾ Поливяни, Д. Средновековният български град през XIII–XIV в., С., 1989

²⁾ История на България, т. III, С., Изд. БАН, 1982 г. с. 280

номорие. Решаваща роля за развитието на тези градове оказват редица важни обстоятелства и фактори. На първо място това е благоприятното им географско разположение край големи водни и сухопътни артерии. Този фактор обуславя засиления интерес на царската власт и феодалната аристокрация към международната търговия и нейното непрекъснато стимулиране от тяхна страна. Стимулирало се е и стоковото занаятчийско производство, което имало за резултат усиленото търсене на редица български земеделски стоки (жито, восък, мед и др.) на цариградските пазари и в адриатическите градове. Средновековният български черноморски град има икономическа същност и предназначение като пристанище, излаз и център на търговия, като занаятчийско средище и съсредоточие на богат селскостопански хинтерланд.

Интересът към черноморските градове определя регионалния характер на настоящата работа. Изследването включва в хронологически обхват късния период от Българското Средновековие, а именно XIII—XIV век. В зависимост от писмените и археологическите данни се проследява развитието на феодалните отношения в Българската държава през този период, основните стопански отрасли: селско стопанство, занаятчийство, вътрешна и външна търговия и монетното обръщение по Черноморието.

Като цяло данните за търговската дейност на българския черноморски град като икономически център и възлов пункт в международната търговия потвърждават извода за преобладаването на прогресивните тенденции в стопанското развитие на българския град през XIII—XIV век. Но през втората половина на XIV век този процес изпитва силно влияние от разширяващата се османска експанзия и е прекъснат от османското завладяване на българските земи в края на XIV век.

ИЗВОРИ

Изложението на стопанското развитие на българските черноморски градове за периода XIII—XIV век е направено въз основа на разнообразен изворов материал. В сравнение с оскъдицата или пълната липса на писмени сведения за много въпроси от средновековната българска история, тези за интересувания ни въпрос не са малко, но все пак не са достатъчни по количество и качество, за да може от тях да се възстанови пълната картина на стопанския живот по Черноморието. За продължителни и важни по същество периоди от време ние не разполагаме с конкретни, пряко отнасящи се документи. Затова наред с използването на сведенията от малкото известни източници се налага често да прибъгваме и до логически предположения и анализи.

Основните поминъци на българското население през XII—XIV си остават същите — земеделие и скотовъдство. Византийският хронист Георги Акрополит ни съобщава, че през XIII век България е известна като страна, в която най-много се отглеждат овце, свине и рогат добитък. Аграрно-скотовъдният характер на българското стопанство през XIII—XIV век се потвърждава и от други извори, а и от археологическите разкопки. Центрове на земеделието и скотовъдството са не само селата, но и градовете. Споменатият византийски хронист Акрополит пише, че край крепостните стени на столицата Търново пасял добитък.

Новото в спецификата на градовете е, че те стават и центрове на занаяти и търговия. Обособяват се и специални посредници на размяната — търговците като отделна категория. Ето някои по-характерни указания от изворите за съществуването и ролята на търговците в стопанския живот на българските земи през XII—XIV:

- в договора на цар Михаил II Асен с Дубровник от 1253 г. изрично се подчертават правата на „людете и търговците“ от българското царство в търговския обмен с Дубровник;

- касиерът на флотата на Амедей Савойски (превзела черноморските пристанища, без Варна, през 1366-1368 г.) Антонио Барбери описва в дневника си респектиращи количества разнообразни стоки в дюкяните и складовете на Месемврия;

- българският писател Григорий Цамблак в „Словото“ си за Киприян пише, че когато Киприян влязъл в Търново, излезли да го посрещнат занаятчиите и търговците, напускайки своята работа.

Тесният търговски контакт на България с Византия продължава и през XIII—XIV век. Главният износ от България се пада на зърнените храни, които намират най-широк пазар предимно във византийската столица Константинопол. Те придобиват и значението на жизнена необходимост за огромния град особено след завладяването от османците през първата половина на XIV век, на житницата на византийската империя — Мала Азия. В търговската книга на флорентинеца Франческо Пеголоти („Наръчник на търговията“, 1340 г.) намираме следната оценка на българските жита: „Житата, изнасяни от Монкастро, се приближават до онези от Анхиало и отиват почти на една и съща цена. Макар анхиалските да не са по-добри, те се продават и по-скъпо, защото се запазват добре при плуване“. Византийският хронист Пахимер ни съобщава един знаменателен факт: в 1308 година българското жито спасява столицата на Византия от гладна смърт. Именно нуждата на столицата Константинопол от българско жито обуславя сключването на безсрочен договор на Византия с Венеция през 1324 година за снабдяването ѝ с жито от черноморските пристанища.

През XIII век, когато Черно море открива достъп до своите пристанища за свободна търговия, италианските търговци стават основен фактор във външната търговия на черноморските градове.

През XIV век в изворите е засвидетелстван голям търговско-политически конфликт между България и Генуа, когато българите ограбили генуезките граждани и търговци в крепостта Маврокастро

(дн. Акерман). Подробности около резултатите от тази санкция на българите научаваме от сбирката на официални книжа на генуезката колония в Крим — Газария, и по-точно, един документ от 22 март 1316 година. Вследствие на този конфликт се стига до забрана за търговия на генуезците с българските земи. Но независимо от това още на следващата година имаме сведения от изворите за посещение на генуезки кораби във Варна и Анхиало.

През първите две десетилетия от управлението на българския цар Иван Александър българо-генуезките търговски отношения преминават без сътресения. Но през 1352 година генуезката флота превзема и опожарява българския град Созопол. Тази акция е в отговор на дарствената грамота на цар Иван Александър от 1346-1347 г. и на потвърждаването на привилегиите в 1352 г. за венецианците. В българските земи Венеция е силата, която намира предпочитанията на българския цар Иван Александър в търговско-политическите си операции, а Генуа се радва на подобни привилегии в черноморските пристанища на Византия.

Нещата се променят след 1366 година, когато флотата на „Зеления граф“ — Амедей VI Савойски, превзема Созопол, Месемврия, Агатопол и Емона и ги предава на Византия. Получавайки търговско надмощие в черноморските градове на юг от Балкана, генуезците правят опит да заемат позиции и във Варна. През 1387 година е сключен договор между Иванко — владетеля на Добруджанското деспотство и генуезката община Пера. Това е един документ, който осветлява българо-генуезките отношения през средновековието.

Венеция с право получава името си на най-голямата търговска сила през XIII—XIV век. В обсега на търговските ѝ отношения влизат и българските земи. Времето на най-голямо развитие на българо-венецианската търговия съвпада с царуването на Иван Александър. Търговският обмен между двете страни изисква и

официално уреждане на въпроса. В 1346-1347 г. цар Иван Александър издава дарствена грамота на венецианците, която дава пълни гаранции за живота и частната им собственост. Тесните търговски връзки и напредъкът в дипломатическите отношения на България и Венеция се съдържат и в друг документ, излязъл от царската канцелария на Иван Александър — писмото му от 1352 г. до венецианския дож Андреа Дандоло. Българският цар потвърдил устно пред специалния пратеник на Сенъорията Марино Фалиеро и с подписа си в посоченото писмо всички предишни привилегии за свободна търговия в българските земи.

ИСТОРИОГРАФИЯ

Изследванията по разглежданите в настоящата работа проблеми, а именно — въпросите от икономическото развитие на средновековна България, са изследвания по фундаментални въпроси от историята на феодална България. При оценката на трудовете по средновековна българска история трябва да имаме предвид и оскъдността на домашните извори и необходимостта от привличане на извори от историята на други съседни страни. Известно е, че едни и същи територии са преминавали многократно ту към една, ту към друга държава. Всичко това води до изграждането на някои общи черти в държавния живот, управленската терминология, данъчната система и т.н. В известен смисъл може да се говори за своеобразно „балканско средновековие“¹⁾. Това е логично, като се има предвид огромното влияние на Византия в региона. Същевременно не трябва да забравяме, че всяка страна има свой собствен път на развитие, своя самобитност и специфика на историческия живот. Затова използването на чужди извори, в които няма изрични упоменования за България, трябва да става много внимателно. Покрай положителните си черти този метод на работа внася неяснота и води до заличаване спецификата на българските явления.

Изучаването на миналото е дълъг и сложен процес, свързан със събирането, систематизирането и осмислянето на фактически материал.

Основа на икономическия живот в средновековна България са земеделието и животновъдството. Но освен това се наблюдава и голямо развитие в областта на занаятите и търговията. Особено голям успех при разработването на историческите данни за стопанското ни минало през този период има българския историк Иван Сакъзов. Забележителен негов труд е „Българска стопанска история“ (публикувана през 1929 г. на немски език)²⁾. Важни негови исторически изследвания за стопанския живот и търговията в

¹⁾ Петров, П. Хр. – „Българските историци за социално-икономическите отношения и класовите борби през средновековието“ В: Сб. „Проблеми на българската историография след Втората световна война“ С., 1978

²⁾ Iv. Sakazov, *Buldarische Wirtschaftsgeschichte*, Berlin, 1929

средновековна България са редица публикации като:

- „Българската търговия през XII-XIV век“ (сп. Българско историческо дружество, 21, 1922, кн. 1-2, стр. 39-87);
- „Търговията в Македония през VII-XIV век“ (Исторически преглед, 1922, кн. 6, стр. 9-23);
- „Средновековното манастирско стопанство в България“ (сп. Българско историческо дружество, 22, 1923, кн. 4-5, стр. 205-232);
- „Търговски отношения между България и генуезците в началото на XIV век“ (Българско историческо дружество, 7-8, 1928, стр. 13-40);
- „Стопанските връзки на България с чужбина през XIV век“ (Годишник на Софийски Университет Юридически факултет, 30, 7, 1935, кн. 1-2, стр. 1-100);
- „Външна и вътрешна търговия на България през VII-XI век“ (сп. Българско историческо дружество, 28, 1924/5, кн. 7-8, стр. 285-324);
- „Стопански връзки между Дубровник и българските земи през XV-XVII столетие“ (София, 1930);
- „Обществено и стопанско развитие на България при Асеновците“ (Българска историческа библиотека, год. III, С., 1930, стр. 112-148);
- „Дубровник и България в миналото“ (Българска историческа библиотека, год. V, т. I, С., 1932/33, стр. 112-148);

Изследванията на Иван Сакъзов са едни от най-подробните и обосновани в нашата историография.

Разрешаването на проблема с изучаването на стопанския облик на българските земи в периода на разцвета на феодалните отношения има своите постижения и в разработките на други наши изследвачи. Такива са, например:

Петър Мутафчиев — „История на българския народ“ ч. I, С., 1943, стр. 242-243;

Ю. Юрданов — „История на българската търговия до

Освобождението“ С., 1938;

В. Ганев — „Историческото развитие на търговското право“ Годишник на Софийски Университет, Юридически факултет, III, С., 1921, стр. 126 и сл.

Тези разработки се характеризират със събиране и обработване на обемист изворов материал по разкриването на стопанския облик на българските земи през XII-XIV век. Преглед и критика на посочената историография е направена от Ст. Цонев — В: „Стоковото производство във феодална България в светлината на колективните монетни находки“ Трудове на Държавния университет във Варна, кн. II, В., 1952/3, стр. 545-548. Основните методически слабости, които той изтъква са: стремеж към обикновено повествование, без търсене на причините, движещите сили, спецификата и развоя на българското стопанство. Трябва да се има предвид, че авторът изхожда от позициите на марксистическата наука, която прави ревизия на буржоазното наследство в историята. Затова неговата критика не би трябвало да се приема без резерви.

Определен интерес в изследването и характеризирането на стопанския облик на българските земи в периода на развития феодализъм проявяват и други историци. Например:

Ж. Натан — „Стопанска история на България“ С., 1957, стр. 55-85;

Ст. Цонев — „За стокното производство във феодална България“ Исторически преглед, год. X, кн. 5, С., 1954, стр. 51-81;

Д. Ангелов — „По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI-XIV в.“ (предимно по сведения на писмените извори), Исторически преглед, год. VII, кн. 4-5, С., 1950, стр. 426-442.

„Към въпроса за средновековния български град“ сп. Археология, год. II, кн. 3, София, 1960, стр. 9-22,

„Икономиката на България до социалистическата революция“ т. I, С., 1969, стр. 68-74, 96-98, 113-114;

Стр. Лишев - „За проникването и ролята на парите във феодална България“ С., 1959;

„Българският средновековен град - общественно-икономически облик“ БАН, С., 1970;

„За стоковото производство във феодална България“ С., БАН, 1957;

„За генезиса на феодализма в България“ С., БАН, 1963.

За развитието на земеделието и животновъдството няма специални проучвания. Причината за това е: от една страна — оскъдността на писмени сведения, а от друга — липсата на обобщаващи трудове в областта на археологията и етнографията. Тези въпроси са разглеждани само мимоходом, при други изследвания. Това налага и своя отпечатък и върху начина на работа — систематизиране на писмените сведения и позоваване на фактическия материал от публикациите за едни или други разкопки. Затова въпреки несъмнените постижения в тази насока въпросите на земеделието и животновъдството предстои да бъдат обект на обстояни и задълбочени изследвания.

Повече и по-задълбочени проучвания има върху занаятчийството в средновековна България. Благодарение на обилния материал от археологически разкопки, а също и на наличието на повече данни в писмените извори вече могат да се посочат някои сериозни изследвания¹⁾, както и редица опити за обобщение и цялостно обхващане на проблема²⁾. Но и тук има проблем — необходимо е да се извърши много работа по систематизиране и обобщаване на археологическия и етнографски, както и данните от писмените извори.

При проучване на икономическия живот на средновековна България най-големи успехи има по въпросите на търговския обмен, стоковото производство и монетна циркулация, както и на свързаното с тях развитие на градовете.

¹⁾ По конкретните проблеми на настоящата работа няма такива изследвания. По принцип става дума за изследванията на Г. Коняров – „Принос към историята на рударството и металургията в България“, С., 1953

²⁾ Д. Ангелов – „Икономиката на България до социалистическата революция“ т. I, С., 1969, с.68-74, 96-98, 113-114;

По-пълно е разгледан въпросът у Стр. Лишев – „Българският средновековен град“, С., 1970, с.67-90, където е приведен обилен фактически материал и е направен сполучлив опит за обобщение

Редица нови мнения, макар и често противоречиви, са изказани по въпроса за наличието у нас на търговци през късното средновековие.

Например в „История на България“ т. I, стр. 191 и сл. се твърди, че през XIII—XIV век е имало вече местен слой от закупчици-търговци като специална категория (социална), че занаятчиите у нас са организирани в свои сдружения-цехове, за да се предпазват от конкуренцията и от произвола на феодалите. Същевременно се посочва, че в градовете господства напълно феодалната аристокрация.

Ст. Цонев например, въз основа на текст от грамотата на Иван Асен II (Дубровнишката грамота) твърди, че още в началото на XIII век в България е създаден закон за уреждане на вътрешната търговия.

Ив. Дуйчев пък, изобщо приема, че през XIII и XIV век именно българските царе (централната власт) са ръководителите на стопанския живот в държавата и със специални закони регулират търговията по българските земи. За това той съди по факта, че българските царе издават грамоти за търговски привилегии на италианските и дубровнишки търговци.

Ст. Цонев, позовавайки се на някои хрисовули, говори и за градове, които се борят за самоуправление и дори за градове, които се „радвали на самоуправление“.

Разширено е изучаването на търговията с Дубровник през XIV век въз основа на нови данни (П. Хр. Петров — „Търговски връзки между България и Дубровник през XIV век“ Българско историческо дружество, т. 25, С., 1967).

Направен е прецизен анализ на данните от договора на Иванко с генуезците от 1387 година, отнасящ се до външната търговия на Добруджанското княжество (М. Андреев и В. Кутиков — „Договорът на добруджанския владетел Иванко с генуезците от 1387 г.“ Годишник на Софийски Университет Юридически факултет,

т.2, 1960).

Във връзка с развитието на търговията стои и въпросът за изучаване проблемите на стоковото производство и ролята на монетното обръщение. Определени и несъмнени са успехите на в тази област на Ст. Цонев и Стр. Лишев (вж. по-горе посочените публикации).

Нарастването на интереса към въпросите на търговията и задълбочаването на научните изследвания най-добре могат да се проследят в работите на един и същ автор, писани по различно време — става дума за два от трудовете на Д. Ангелов, съответно от 1951 и 1969 година („По въпроса за стопанския облик ...“ и „Икономиката на България...“ — вж. по-горе). Разликата в постановката на въпроса и изясняването на проблемите е огромна — докато в първата публикация проблемите са само набелязани, то във втората — те вече са получили детайлна разработка.

Във връзка с развитието на занаятите, търговията и стоковото производство възниква и въпросът за българския феодален град. Той е поставен най-напред от Д. Ангелов (Същия, „Към въпроса за средновековния български град“ Археология, кн.3, 1960). Въпросът получава по-нататъшна разработка от Стр. Лишев (Същия, „Средновековният български град“, С., 1970).

След тези разработки можем да пишем и говорим за градовете като стопански и производителни центрове, за ролята им във вътрешната и външната търговия, за тяхната социална структура и др.

ГЛАВА I

Мястото и ролята на градовете от Черноморието в политическата и стопанска история на България

Към началото на XI век в територията на Византийската империя са включени нови обширни области на Балканския полуостров с по-различно ниво на икономическо развитие — земите на някогашната българска държава и част от сръбските земи в западната половина на Балканския полуостров. Населението на тези области не познава дотогава паричните данъци и не е свикнало да си служи с монетите във функцията им на мярка за стойност и на средство за парично обръщение. Византийското правителство през 1040 г. наложило насила парични данъци и парично обръщение в новоприсъединените към империята области. Тази реформа¹⁾ обаче, наложена повече със извън-икономическата принуда, имала очевидно сериозни отражения в икономическия живот на империята и донесла, както показват данните от изворите, значителни икономически и финансови смущения. Настъпилата депресия се отразила зле на целия икономически живот на Византия, защото от края на XI век нататък, след настъплението на турците в малоазийските провинции на Византия, и след нахлуването на норманите в нейните владения в Италия, балканските области — и на първо място, плодородните български земи, останали главният източник на данъчни постъпления, на храни и суровини за византийското правителство.²⁾

С развитието на феодалните производствени отношения се разкривали постепенно и по-широки възможности за развитието на различните стопански отрасли във феодалната икономика на България. Възникналото парично обръщение и парична форма на стойността, обаче, не могли да имат по-нататъшно развитие в

¹⁾ До 1040 г. българските селяни са освободени от парични данъци, но след издаването на наредбата на Йоан Орфанограф държавните служители започват да облагат притежателите на земи с паричен данък в размер на една номизма. Следователно, когато през 1040 г. византийското правителство превръща в парични някои натурални данъци на българите, то всъщност въвежда в земите им редовно парично обръщение. Вж. История на България, т.3, С., БАН, 1982 г., с.50 и сл.

²⁾ Пак там, с.78

свободни пазарни отношения: върху пазара и размяната, както във всички области на общественно-икономическия живот слагали своя отпечатък феодалните отношения.

Феодалните отношения в българските земи през XII век се развивали до известна степен по силата на процеса на феодализация, който протичал в средновековното българско общество още през IX—X век. Същевременно тези отношения получили нов тласък и насока, защото в покорената страна била въведена военно-административната и общественно-икономическата система на Византийската империя, и то през периода на твърде интензивно развитие на византийския феодализъм.

С падането на България под византийска власт нашите земи се оказали включени в стопанския живот на Византийската империя. Сега те попадали не само под властта на неговите държавни монополи, но и под външно и вътрешнотърговската политика на Цариград. Можем да предположим, че в нашите земи са се засилили вътрешните търговски връзки, тъй като с реформата от 1040 г.¹⁾ непосредствените производители били принудени да реализират на пазара част от продукцията си, за да могат да изплащат редовно своите данъци. А всичко това, при благоприятната обстановка на развиващото се наше местно стоково производство и византийската стопанска атмосфера на напреднали стокови отношения, довело до засилване и разширение на градовете. С основание можем да предположим, че и развитите цехови порядки във византийските градове ще са оказали силно въздействие и върху нашите градски занаяти. Проникването на простостоковото производство в града и селото, развитието на вътрешния пазар, който стимулирал износа и оползотворявал вноса, създали широки предпоставки за развитието на външната търговия на феодална България през периода от XI—XIV век.

През годините на византийското владичество у нас проникнали и италианските търговски републики Венеция и Генуа

¹⁾ Пак там, с.57

и славянската Адриатическа република на Дубровник. Тези търговски републики насочили своето внимание към българските земи поради изобилието на хубави зърнени храни, восък, вълна и др. Придобивайки със специални договори изключителни права и привилегии за търговия със Византия, те започнали да търгуват редовно и с нашите земи. Дори в някои от договорите от 1187 и 1199 г. италианците искали изричното споменаване на нашите земи.¹⁾ Така през годините на робството те били включени в оживената средиземноморска търговия. Тъй като Византия запазила монополните си права за търговия в района на Черно море и в неговите води не пускала италиански кораби, до началото на XIII век италианците прониквали в нашите земи от юг. При това положение черноморските ни пристанища продължавали да бъдат износни средища за Цариград.

Византийското владичество над Западночерноморската област през XI—XII век, частично отразено в оскъдния изворен материал, осигурило спокойствие и възход в стопанския живот. Оживили се градовете и тържищата благодарение на настъпилния подем в селското стопанство и занаятчийското производство и нарастналия стокообмен. Били възстановени и укрепени редица черноморски градове (Истрия, Калиакра, Варна, Месемврия и Анхиало). Осигурена била редовна връзка по море на византийската столица с черноморските пристанища. Византийската черноморска флота, която осигурявала контрола и защитата не само на крайморските крепости, но и на придунавските владения, първоначално имала за свое седалище (до 1078 г.) Месемврия, а след това Анхиало.²⁾ Последният град се утвърдил като най-важния византийски военно-административен център и като пристанище-тържище, което свързвало Константинопол и империята със земите отвъд Дунав и Кримския полуостров. Загубата на значителна част от малоазийските владения на империята през последната четвърт на XI век в голяма степен съдействала за нарастването на ролята на

¹⁾ Пак там, с.62

²⁾ Гюзелев, В. Черноморската област в политическата история на Средновековна България (VII—XIV в.), В: Чиракман - Карвуна - Каварна, С., 1982, с. 78 и сл.

Западното Черноморие като хинтерланд на Константинопол в политическо отношение.

През есента на 1186 г. избухнало въстание на българите под предводителството на братята Петър и Асен. Една от главните задачи за възстановената през 1185-1186 г. българска държава била тя да достигне отново и да се стабилизира по черноморския бряг. Ударите били насочени в две посоки: в Мизия към Варна, а в Тракия — към прилежащото крайбрежие на гъсто населения с българи Странджански масив. При похода си през есента на 1186 г. на юг от Стара планина българите достигнали Агатопол (днешен Ахтопол). Те се разположили там „и извършили най-големи пакости“¹⁾, а през пролетта на 1190 г. българските войски временно завладели част от Черноморието и според Никита Хониат „разграбили Анхиало, покорили Варна“.²⁾ В политиката на възстановената българска държава отново важно място заел проблемът за господството над черноморското крайбрежие. Възлово и стратегически важно местоположение на Варна и нейното значение като пристанище на голяма част от Мизия и Добруджа карали българската държава да съсредоточи вниманието си за нейното трайно завладяване. Ако през 1190 г. тя временно била включена в българските предели, то през 1193 г. византийците отново успели да я превземат. В една кратка византийска хроника е отбелязано, че „император Исак Ангел отново укрепил Варна и Анхиало, които били разрушени от българите по време на неговото управление“. Голямото внимание, което византийците отделяли за владееенето на тези важни пристанища показва тяхната роля и значение по отношение на българските земи на север и юг от Балкана. Водена първоначално с променлив успех, борбата за черноморските владения, поради настъпилата остра вътрешно-политическа криза на Византия, при цар Калоян (1197 - 1207 г.) била решена окончателно в българска полза. През пролетта на 1201 г. след тридневна обсада била превзета Варна³⁾, а на следващата година българските черноморски градове до Агатопол.

¹⁾ Сведения за това в „Обзорната хроника“ на Теодор Скутаруот (гръцки текст и български превод в ГИБИ, т.VIII, с. 246) и в „Историята“ на Никита Хониат – българския превод в Христоматия по история на България, т.II, съставители Гюзелев, В. и П. Петров, София, 1978 г., стр. 12

²⁾ Пак там, с.31

³⁾ Пак там, с.31

Сключения през същата година мирен договор узаконил промяната на границите.¹⁾ Брегът на възстановената българска държава по Черно море имал значителна дължина както на север, така и на юг от Дунавските устия. Защитата на нейните предели в Северозападното черноморие се осъществявала от поселените там кумани. Те изпълнявали същите функции, както печенегите от края на IX век до падането на България под византийско иго в 1018 година. Фактът, че те били неразделна част от българското царство, като население и територия, проличава ясно и когато те се подчиняват на Римската църква заедно с останалите поданици на цар Калоян.²⁾

Превземането на Константинопол от западните рицари през 1204 г. и създаването на Латинската империя върху развалините на съкрушената Византия довели до решителна промяна на политическото положение на Европейския Югоизток. Латинските рицари станали съседни на черноморските владения на България, които се простирали от Агатополю до Маврокастро на устието на река Днестър. Отсъствието на Византия от политическата история на българското Черноморие, поради латинското господство в Цариград, се оказало благоприятен фактор за стопанския възход на този район от Балканския полуостров. По това време се поставят и основите на активното търговско проникване на венецианците в българското Черноморие. Обстоятелството, че те били съюзници на Латинската империя не веднъж ги изправяло срещу България. Те участвали в битката при Одрин през 1205 година, защитавали през 1235 година обсадения от българи и никейци Константинопол, през 1257 година дори венецианската флота превзела Месемврия и я подложила на разграбване. Латинското господство над Константинопол нямало положителни резултати за политическото проникване на италианските републики и преди всичко на Венеция и Генуа в Черноморския басейн.³⁾

Възстановяването на Византийската империя през 1261 година по същество означавало възвръщане на времената на

¹⁾ Златарски, В.Н. История на българската държава през средните векове, т.III, С., 1994 г., Второ фототипно издание, с.1

²⁾ Вж. писмото на цар Калоян до папа Иннокентий III – бълг. (превод в Латински извори за българската история, т.III, с.335) цит. по Коледаров, П. Българската средновековна държава и Черноморския бряг В: Средновековна България и Черноморието (Сборник доклади ...), Варна, 1982 г.с.27

³⁾ Гюзелев, В. Черноморската област в политическата история ... с.79

традиционно българо-византийско съперничество за господството над Черноморската област на юг от Балкана. Междусобната война в България стимулирала византийските аспирации. В резултат на успешен победоносен поход през 1263 година войските на византийския пълководец от българско потекло Михаил Глава Тарханиот след изтласкването на българите от Адрианополската област превзели последователно черноморските градове и крепости Агатопол, Созопол, Девелт, Кастрицион, Скафида, Кримни, Русокастро и Анхиало. Месемврия доброволно била предадена на византийците от българския деспот Мицо, който в замяна на това получил владения край Скамандър в Мала Азия. По-сетнешните опити на българския цар Константин Асен (1257-1277) по дипломатически път да си върне Месемврия и Анхиало не дали резултат. Българската държава загубила и черноморската ивица между дунавските устия и Днестър, превърнала се във владение на татарската Златна орда.¹⁾ Още в началото на възкачването на цар Тодор Светослав (1300-1322) на българския трон започнало връщането на загубените преди черноморски владения. Като награда за разправата над Чака българският владетел получил от хана на Златната орда Токту областта между дунавските устия и Днепър. Крайна точка на българския Североизток отново станал черноморския Маврокастро. Българското политическо и етническо присъствие в тази област е засвидетелствано от редица писмени данни, средновековни мореплавателни карти и други източници. То продължило до 30-те години на XIV век. Битката край река Скафида (1307) и сключения през пролетта на следващата година българо-византийски договор върнало на България след 50 години черноморската област на юг от Балкана. Изнесеното тогава от Несебър и Анхиало с кораби българско жито спасило от глад бедстващия Цариград.²⁾ По думите на византийския историк Георги Пахимер, цар Тодор Светослав „си подчинил по споразумение

¹⁾ Златарски, В.Н. История на българската държава ... с.513 и сл.

²⁾ G. Pachymeris De Michaele et Audronico Palacologis Libri XIII., Bonn, 1835, II, p.629 Цит. по Коледаров, П. Българската средновековна държава и Черноморския бряг, с.29, също и из „История“ на Георги Пахимер в „Христоматия по история на България“ т.2, с.128,

³⁾ Гръцки извори за българската история, т.Х, С., 1980, с.204-206

Анхиало, още и Месемврия, а също и околните места“.³⁾ Опитът на византийския император Андроник 3 Палеолог да промени през 1331 година състоянието на нещата имал само временен успех. През 1330 година той окупира Несебър, Созопол и Агатопол.. Претърпял поражение в битката при Русокастро на 19 юли 1331 година още през същата година той бил принуден да се откаже от своите аспирации.¹⁾ Последната българо-византийска война от многовековните сблъсъци между тях представлявал последен и неуспешен опит на Византия да завладее градовете край Черно море. През 1364 г. император Йоан V Палеолог предприел голям поход и „завзел Анхиало, а Месемврия обсади откъм сушата... А от към морето го обсади с кораби (Месемврия)“. Войната обаче скоро била прекратена и византийците се оттеглили, като българският цар Иван Александър (1331-1371) се задължил да изплати направените от императора разходи и да му отстъпи владението над Агатопол и Созопол.²⁾

По време на конфликта на България с Унгария през 1366 година византийският император Йоан V Палеолог насочил срещу черноморския бряг на Търновското царство и Добруджанското деспотство рицарите на Амедей VI Савойски. Те завзели Созопол, Анхиало, Несебър, Емона и Козяк (дн. Обзор), но претърпели неуспех при обсадата на Варна. Походът на графа срещу черноморското крайбрежие и близо петмесечната окупация на редица черноморски градове — Скафида, Анхиало, Месемврия, Емона, Козяк и Созопол през 1366-1367 г. от неговите рицари имали крайно неблагоприятни политически и стопански последици за българската държава и за местното население. В резултат на дълго водените преговори в Търново, Калиакра и Созопол, в чиято последна фаза участие взел и византийският император Йоан V Палеолог, Търновското царство било принудено да отстъпи черноморските си владения на юг от Балкана. През пролетта на 1367 г. рицарите на Амедей се оттеглили от Българското Черноморие, но предали заетите от тях пристанища

¹⁾ Пак там, с.270-273

²⁾ Гюзелев, В. Очерк върху историята на гр. несебър в периода 1352-1453 г. – Годишник на Софийския университет – Философско-исторически факултет, XIV, 3, 1972, с.58-59

³⁾ Гюзелев, В. Очерк върху историята на гр. Несебър ... с.63-64

на Византия.³⁾ Те се превърнали в териториално притежание на Византийската империя. Императорът Йоан V Палеолог ги обособил в апажно владение — деспотат на властващата династия с център Месемврия. През периода 1367-1453 г. неговите владетели последователно били деспотите Михаил Палеолог, Константин Драгаш и Димитър Палеолог, а в някои случаи територията била включвана в домена на самия византийски император.

Ново явление в българския североизток и черноморската област през втората четвърт на XIV век е появата и обособяването на самостоятелното българско феодално владение на Добруджанското деспотство, описано в пътеписа на немския рицар Ханс Шилтбергер от началото на XV век като една от „трите Българиин, които той видял, там където р. Дунав се влива в морето, със столица Калиакра“.¹⁾ То се появява като архонтат на Балик с център крепостта Карвена (дн. Каварна). Феодалното владение „областта на мизиеца (българина) Добротица“, както го определя късновизантийският историк Лаоник Халкокондил²⁾ (XV век), обхващало част от Добруджа и черноморската област от дунавските устия до Емона. Във венециански извори от втората половина на XIV век то се обозначава като „области от Загора, подчинени на Добротица“.³⁾ Известно е, че в редица западни (венециански, генуезки, каталонски, френски и неаполитански) и сръбски извори от XIII—XIV век понятието „Загора“ е равнозначно на България.⁴⁾ По същество това не е самостоятелно владение, отцепило се от българската държава поради противоречия с централната власт, а е апанаж — едно от най-характерните явления на развито феодално общество. Обикновено такива владения са отстъпвани на младши членове на управляващата династия или на някои представители на висшата аристокрация, приближени на царския двор. Запазвайки върховенството на владетеля, управителите им имали относителна свобода на своите действия — преди всичко във вътрешните дела, но понякога и във външните.

В началото владението на Балик обхваща само част от

¹⁾ Шилтбергер, Х. Пътепис, С., 1971, с.84

²⁾ Chalcocondyles Laoniens. *Historiarum demonstrationes*, ed. E. Darko, II, I. Budapestini 1923, p.98 – Цит. по Гюзелев, В. Черноморската област в политическата история на Средновековна България ... с. 82

³⁾ Пак там, с.80

⁴⁾ Пак там, с.80

областта, по всяка вероятност нейната източна, крайморска половина със средище старобългарската крепост Карвуна (дн. Каварна). Уголемяването на първоначалната територия и нарастването на самостоятелността на владението са свързани с името на третия брат Добротица. Добрите му отношения с цар Иван Александър (поне в началото българският владетел запазва своя сюзеренитет над земите на Добротица), помощта, която оказва на Търново при отхвърлянето на унгарското господство над Видин, и посредническата му роля по време на черноморския поход на граф Амедей VI Савойски му носят големи териториални придобивки: черноморските крепости Варна, Емона и Козяк и може би Дръстър. Няколко години преди това Добротица успява да овладее важното дунавско пристанище Килия. По този начин владенията му почти се удвояват: тяхното средище вече е непристъпната крепост Калиакра. Благосъстоянието, придобито от значителните зърнопроизводство и скотовъдство в неговите владения, което поддържало оживен стокообмен по крайбрежието, позволили на деспотството да поддържа своя войска и флот. Поради това владетелите на деспотството били търсени съюзници както от българския цар Иван Александър, така и от враждуващите с Йоан Кантакузин Палеолог. Наред с това Добротица бил удостоен с титлата деспот. Според Б. Ферйанчих и цитираното от него „Упътване за обръщение на цариградския патриарх и митрополитите към императора и другите рангове в светската и духовната йерархия от 1.ІХ.1386 г.“, то към деспотите, които не били византийски поданици, трябвало да се обръщат с титлата и името, и като първи пример бил даден Добротица. От това известие може да се направи заключение, че Добротица винаги е бил смятан от Византия за чужденец, но е бил в редовна кореспонденция с цариградския двор и патриаршията. Следователно Добротица е могъл да получи деспотското достойнство само от българския цар Иван Александър. Най-вероятно това е станало към 1369-1370 година.¹⁾

Добротица по традиция поддържа добри отношения с

¹⁾ Цит. по Тодорова, Е. *Отношенията на Добротица с генуезците. В: Средновековна България и Черноморието*, В., 1982 г. с.111 и сл.

византийския император Йоан V Палеолог. Тяхното начало датира от времето между 1346-1352 г. Израз на това е бракът на деспот Михаил Палеолог (четвъртия син на византийския император) с неизвестна по име дъщеря на деспота. Този брак не само заздравява позициите на деспота, но издига и неговия престиж и му позволява да се намеси активно в съдбите на Черноморието, като подкрепя претенциите на своя зет за престола на Трапезундската империя.¹⁾

Приятелските отношения с византийската империя, от една страна, и търговската политика на Генуа, която обсебва износа оттук чрез факторите си във Вичина, Килия и Ликостомо (главно зърнени храни и восък), още от рано определят позициите на Добротича. Той води непримирима война срещу генуезците — в това отношение следва политиката на Търново — сам или в коалиция с Византия и Венеция. Тези военни действия, които понякога имат характер на пиратски нападения срещу генуезки търговски кораби, а друг път — на организирани военни кампании, се редуват с мирни преговори. Те продължават до смъртта на Добротича и са уредени с договора от 1387 година.

Макар на първо време да признава българския цар за свой сюзерен, постепенно тази зависимост намалява и се стига до положението в 1396 година тези места да бъдат характеризирани като „трета България“ (наред с Търново и Видин). Израз на тази самостоятелност са пълната свобода на тукашния владетел в международните отношения (подобно на Видинското царство), възможността да преговаря с чужди владетели, да влиза в съюз с тях или да воюва, без да се съобразява с политиката на търновския цар. Опит за укрепване на независимостта е откъсването от Търновската патриаршия, но това довежда само до попадане под върховенството на Константинопол.

Вътрешната уредба на Карвунското владение е почти неизвестна. В началото неговото средище е Карвуна, а после — Калиакра. Добротича разполага със собствени монети, които

¹⁾ Иречек, К. История на българите, С., Наука и изкуство, под ред. на проф. Петър Хр. Петров, 1978 г., с.386 и сл.

обслужват парично-стоковите отношения в неговите земи. Генуезкият износ оттук ни насочва към добре развито земеделие и пчеларство. За развитието на занаятите трябва да се съди по косвен път: галерите на Добротица говорят за корабостроене и всички занаяти, свързани с него (ако корабите не са закупувани?), монетосечението — за обработката на метали. Без съмнение развити са рудодобивът, каменоделството и редица други строителни дейности. Външната търговия е почти монополизирана от Генуа. Едва с договора от 1387 г.¹⁾ са уредени отношенията между партньорите, регламентиран е генуезкият внос и износ в добруджанските пристанища, определени са вносните и износните мита.

Обикновено се приема, че Добротица умира към 1385 година. Дълго време въпросът за приемника на Добротица се смяташе за ясен — това е неговият син Иванко. Но благодарение на една кратка византийска хроника бе установено, че Добротица е имал и син на име Тертер.²⁾ Това име е познато в българската история, но е твърде слабо разпространено: свързва се единствено с Тертеровата династия, която управлява страната от 1280 до 1322 година с малко прекъсване от 1292 до 1300 година. На това основание се предполага, че Карвуна или част от нея е била дадена като апанажно владение на неизвестния по име (може би Тертер?) баща на Балик, Теодор и Добротица, родственик на Тертеровата династия. Това е могло да стане през царуването на Теодор Светослав (1300-1321) или през краткотрайното царуване на неговия син Георги 2 Тертер (1321-1322). Дали деспот Добротица е имал двама сина или те са идентични, т.е. Тертер е фамилно име на тукашните владетели и става дума за Йоан (Иванко) Тертер? Засега е трудно да се отговори категорично на тези въпроси. Въпросният Тертер през 70-те години на XIV век управлява Дръстър като апанаж, получен от цар Иван Александър към 1369-1370 г., или пък е изпратен там от баща си Добротица, ако е идентичен с Иванко. Докога пребивава в Дръстър ние не знаем. В 1387 година

¹⁾ Кутиков, Вл., М. Андреев Договорът на добруджанския владетел Иванко с генуезците от 1387 г. (Принос към изучаване международните договори на средновековна България) – Годишник на Софийския университет, Юридически факултет, т. LI, 1960, с.1-110

²⁾ Данните за сина на Добротица на име Тертер са потвърдени и от нумизматична находка. От него са познати понастоящем един тип сребърни и един тип медни монети

I. Сведение за кратката византийска хроника у Гюзелев, В. *Chronica Mesembriae* (Бележки върху историята на Българското Черноморие в периода 1366-1448 г.) – Годишник на Софийския университет, Исторически факултет, т.66, 1975 г. с.155 и 157

той вече е начело на Карвунското владение, а Дръстър в неизвестно за нас време е върнат на Търновското царство.

На 27 май 1387 година в генуезката колония Пера Иванко сключва договор, който урежда отношенията му с Генуа. Това несъмнено е важен успех, но през този период балканските държави са изправени пред общата и съвсем реална опасност от османско нашествие.

Османските нашественици достигат Добруджа още в последните десетилетия на XIV век. След битката при Плочник от 1387 година Мурад I започва да стяга голям поход срещу Сърбия и Босна. Окуражени от победата на сръбско-босненските войски, „двамина от васалите му неверници — пише Нешри¹⁾ — се отметнали и не се явили. Единият бил Александровият син Шишман, който бил взел дъщерята на Лазар за своя син. Другият бил Добруджаоглу (т.е. синът на Добротица). Тези двама проклетници не се подчинили на султановата заповед и не се явили във войската.“. Непокорството им предизвиква Мурад I и през 1388 г. една тридесетхилядна османска армия начело с Али паша е изпратена в Североизточна България. Али паша завзема крепостта Ченге (дн. с.Апарухово, Варненски окръг), Провадия, Венчан, Мадара и Шумен, с което влиза в досег с владенията на Иванко, сина на Добротица. Нешри разказва¹⁾, че „Добруджаоглу имал една яка крепост, наречена Варна, която бил направил своя столица. Един ден при пашата дошли двама неверници и казали: варненските първенци се разбраха и сговориха да хванат своя господар и да предадат крепостта на пашата.“. Али паша веднага изпраща Яхши бей, сина на Тимураш, с поръчение, ако съобщението е истинско, да завземе крепостта. Когато стига до Варна, Яхши бей освобождава двамата ренегати, за да подготвят предаването на крепостта. Междувременно там очевидно взема връх антиосманската групировка, защото двамата „повече не се върнали“ и Яхши бей не успява да завземе града.

Така Варна остава владение на Иванко, което означава, че

¹⁾ Мехмед Нешри. Огледало на света (История на османския двор), съставителство и превод от османотурски език М. Калицин, С., 1984, с.91-92

²⁾ Пак там, с.96

и земите северно от града не са подчинени на османците. В подробните разкази на хронистите за този поход на Али паша никъде не се споменава да са обсаждали или превземали от османците Балчик, Каварна или който и да е крайморски град.

Походът срещу Шишманова България през 1388 година не довежда до установяване на османската власт в Добруджа, с изключение на Силистра и Силистренско. Но той дестабилизира политическата власт на Иванко, дава повод за разцепление сред неговите „първенци“, някои от които се оказват склонни да се подчинят на завоевателите.

След Косовската битка от 1389 г., при която Мурад I загива, новият султан Баязид I е принуден да се върне в Мала Азия. От нестабилността на Иван Шишман и Иванко, както и от заетостта на Баязид се възползва влашкия воевода Мирчо Стари, който „макар да плащал данък на падишаха“, успешно „преминал Дунава и нападнал Карън овасъ (т.е. Карнобатското поле). Някои от султаните загинали за вярата, други той превърнал в роби. После отново се върнал във Влашко“.¹⁾ Може да се заключи, че при това нападение Мирчо не овладява трайно земите отсам Дунава, а само ги разорява, включително и Добруджа. През 1391 г. обаче Мирчо добавя към титлите си и тази „господар на Дръстър и земите Добротичеви“.²⁾ Титлата, с която се назовава Мирчо Стари, свидетелства, че и след смъртта на Добротица неговата земя между Дунав и морето е известна в тогавашния свят с името „Добротичева земя“. Владичеството на Мирчо в Добруджа е съвсем краткотрайно. Още през същата година — 1391 г., Баязид I пресича Дунава и нахлува във Влашко. Мирчо търпи поражение и трябва да се признае за поданик на султана. В резултат на похода е възстановена османската власт над Силистра и Добруджа, но последните вече не са върнати под управлението на предишния васал деспот Иванко. Намерени са данни, от които се вижда, че към края на 1393 година Калиакра, последната столица на Иванко е вече под прякото управление на

¹⁾ Пак там, с.123

²⁾ Крънджалов, Д. Владическият княз Мирчо и Добруджа според неговите грамоти. – Годишник на Софийския университет, Историко-филологски факултет, XLII, 1946, с.27 и сл.

³⁾ Сведения за това нападение се съдържат в Месмврийската хроника на В. Гюзелев Вж. Гюзелев, В. *Chronica Mesembriae* ... с.168 и сл.

османците.

Черноморската област на север от Балкана в хода на турските завоевания споделила изцяло съдбата на Търновското царство и Добруджанското деспотство. Завладени през 1395 г. от турците, те били обособени съответно като Никополски санджак и Силистренски санджак. Опитите на власите и татарите да се възползват от междуособиците в Османската империя и да установят владичество над някои селища и околността им имали временен характер. Интересни и малко известни са някои факти, като завладяването на Варна от татарите през 1404-1405¹⁾ година и на крепостта Галата (край Варна) от генуезки благородник-аватюрист Салагрузо ди Негро.²⁾

След битката при Анкара през 1402 г. и след смъртта на пленения Баязид през 1403 г. настъпват междуособици в османската държава. От тях се възползва Мирчо и около 1404 г. успява да постави под свой контрол Добротичевите земи със Силистра. От тук Муса челеби минава в Румелия и с подкрепата на влашки войски и преминалите на негова страна еничари съумява през 1410 г. да овладее балканските провинции на османската държава. Приятелството с Муса позволява на Мирчо да запази за повече от десет години контрола си над Силистра и Добруджа. Но след като Муса е разгромен от брат си Мехмед челеби и последният става едноличен султан в държавата, влиянието на Мирчо на юг от Дунава се разклаща. Мехмед I скоро премахва всяка негова намеса в земите на юг от Дунав. Повод за война срещу него той намира в обстоятелството, че във Влашко се укриват някои привърженици на Муса и Мирчо престава да плаща васалния си данък, че Влашко става база, от която се прехвърля в Южна Добруджа и Лудогорието шейх Бедредин Симавни през 1415 година. След като потушава въстанието на шейх Бедредин и Бьорклюдже Мустафа, Мехмед потегля срещу Влашко.

¹⁾ Сведения за това нападение се съдържат в Месмврийската хроника на В. Гюзелев Вж. Гюзелев, В. *Chronica Mesembriae* ... с.168 и сл.

²⁾ Пак там, с.170-173

През 819 г. от хиджра, т.е. между 1 март 1416 и 18 февруари 1417 година той „пресякъл Дунава и се установил край него“. Мирчо е принуден отново да обещае да плаща ежегоден данък и дава синовете си за заложници при султана. С благоустроените погранични крепости и със сключения мир османското владичество над Добруджа било трайно установено. Както пише Дечеи „през 1417 г. Добруджа била окончателно присъединена към Османската империя“.¹⁾

Периодът на Втората българска държава се характеризира с повишена активност по Черноморието. Тя се дължала както на икономически, така и на политически предпоставки, свързани с увеличаването на стоковото производство и износа, и развитието на презморската търговия. Въпреки сложната и постоянно изменяща се социално-икономическа и политическа обстановка на Балканския полуостров през XIII и XIV век презморския стокообмен получил твърде широк обхват, като в него участвали множество партньори от далечни страни. Той имал постоянно увеличаващ се обем поради настъпилите промени в социалната структура и усъвършенстването на селскостопанската техника в българските земи.

Основният фактор, който съдействал за разширението на търговските връзки на България с други страни, били увеличените възможности за износ на селскостопански произведения и суровини. Това се дължало на развитието на едрите феодални земевладения. Предимно те осигурявали значителни излишъци от качествени зърнени храни (жито, ечемик и др.), восък, кожи, вино и други стоки, които били много търсени от дубровничани, венецианци, генуезци и други търговци.

За повишаване на вноса спомагала и повишената консумация, особено на феодалната класа, на стоки и предмети на лукса, защото собственото производство и местното занаятчийство не могли винаги да им ги предоставят, въпреки някои данни за

¹⁾ Изложението по Гюзелев, В. Политическата история на Добруджанското княжество (средата на XIV – началото на XV век) В: Очерци върху историята на Българския Североизток и Черноморието (края на XII – началото на XV век) С., 1995 г., с.84 и сл.

противното (според П. Коледаров, интересът към вносните стоки може да се обясни с модни увлечения, защото разполагаме с данни, че българските занаятчии в черноморските градове Месемврия и Анхиало задоволявали вкуса на западните рицари, начело с граф Амедей Савойски и неговите приближени, що се отнася до специални връхни дрехи, долно облекло, кожухарски изделия, ботуши и други поръчки).¹⁾

Външната търговия била регламентирана и насърчавана от Българската държава. Нейните владетели взимали специални мерки: издавали грамоти или сключвали договори, уреждащи отношенията с морските градове-републики Дубровник и Венеция, а също и Добруджанското княжество. Според някои автори, например П. Коледаров, в Българската държава от това време съществувало законодателство за режима и таксите на пристанищата, за които съдят от факта, че османотурските завоеватели ги възприемали и се опитали да запазят съществуващия режим дори до XVII век.²⁾

Големите градове-пристанища по средновековния български бряг — Созопол, Анхиало, Несебър, Варна, Вичина, Ликостомо, Бялград на Днестър и др. са често споменавани в ръководствата за търговци и в документите на различните градове-републики и морски страни, и са отбелязани на мореплавателните карти от тази епоха. За отличие от останалите те изписвали имената им с червен цвят или поставяли при тях знаменца със знак, сочещ владетеля на града.

Византийските и други автори на наративни извори определят Варна, Несебър, Анхиало, Созопол и др. градове по днешното българско Черноморие като богати и многолюдни селища. В тях имало развити голям брой занаяти — шивачи на горни и долни дрехи и бельо, обушари и ботушари, кожари и кожухари, златари и железари, дърводелци и бъчвари, хлебари и пекари на сухари, строители и пр. Те работели по поръчка и били лично свободни граждани, които притежавали дребна трудова собственост и имали

¹⁾ Коледаров, П. Българската средновековна държава и Черноморския бряг ... с. 33

²⁾ Пак там, с.35

тясна специализация.

За наличието на значителни количества стоки на склад (жито, мед, восък, вино и др.) във Варна, Анхиало и други градове съдим по сметководната книга на Барбериус²⁾ по повод наложените контрибуции и набавянето на продукти за граф Амедей Савойски и неговите рицари през 1366-1367 година. Генуезците имали големи складове на зърнени храни и други стоки в разтоварищата, които те поддържали в Бялград на Днестър, вичина и други места. Подобни магазини вероятно са притежавали и другите търговци и посредници на излишъците от производството на едрите земевладелци-феодали и дори на българския владетел.

Богатият нумизматичен материал, открит в черноморските ни градове, значителните суми, които градските им общини са били в състояние да съберат (например Несебър — над 20 000, а Емона — 1 100 перпети като контрибуция, наложена им от окупатора Амедей VI Савойски),¹⁾ обратимостта на стоките и другите им имущества в пари и скъпоценности пред надвисналата опасност от османотурското завоевание и други данни сочат за значително монетно обръщение. Наред с търговията е имало и други, които са се занимавали с размяна на пари, а вероятно и с лихварство, защото се е наложил и добил известност и еталонът „месемврийско тегло“.

Наличието на състоятелен слой от свободни граждани (търговци и занаятчии) наред с „множество бедняци“, които също не били безимотни, щом като са могли да отделят, макар и по-малки суми, когато Савойският граф им наложил откупи и военни контрибуции, говори за класова диференциация — съществуването на граждани с частна собственост (движима и недвижима) с правото на наемен труд в условията на феодалните обществено-икономически отношения в българските черноморски градове.²⁾

Изложеното води до извода, че през XIII—XIV век феодалните производствени отношения в България по степен на развитие били

¹⁾ Пак там, с.35

²⁾ Пак там, с.35 и сл.

на равнището на съседните балкански страни Сърбия и Влашко, но изоставали от по-напредналите страни в Западна и Централна Европа. Основните причини за това следва да се търсят в неблагоприятните политически условия през тази епоха.

През втората половина на XIII век и през целия XIV век значителен фактор в политическата и особено в стопанската история на българското Черноморие станали италианските републики Венеция и Генуа. Тяхното традиционно и остро съперничество за морска и търговска хегемония в целия черноморски басейн своеобразно рефлектирало върху българската история. Ако от икономическа гледна точка тяхната дейност имала положителни резултати и довела до появата на редица явления с положителен и прогресивен характер, намесата на Венеция и Генуа в българо-византийските отношения и опитът им да вплетат Българската държава в своето съперничество усложнили положението ѝ в един съдбоносен период. По принцип намесата на двете републики в политическия живот на балканските държави е следствие от търговското им проникване.

След възобновяването на Византийската империя през 1261 година Венеция загубва предишните си позиции на Балканския полуостров и Черноморието. Чрез договора си с империята от 1302 г. те отново придобили правото да навлизат с кораби в Черно море и това им осигурило достъп до българските пристанища и тържища.

Впоследствие през целия XIV век и предимно през първата му половина те били доминиращ фактор в българската черноморска търговия. Основното пристанище за търговската им дейност било Варна, докато Созопол, Месемврия и другите били с второстепенно значение. В списък на владетелите, с които републиката поддържала приятелски отношения от 1313 г., фигурират имената на видинския деспот Михаил Шишман и търновския цар Тодор Светослав. През 1347 г. бил сключен „клетвен договор на императора на Загора Иван Александър с венецианската сенъория“, който регламентирал

търговските отношения между двете страни и учредявал венецианско консулство във Варна. Неговото продължаване от българска страна било извършено чрез специална грамота на цар Иван Александър от 1352 година.¹⁾ Провенецианската българска външна и вътрешна политика била продължена от Добруджанското деспотство и особено от страна на деспот Добротица, за което свидетелстват редица публикувани и непубликувани документи от Венецианския държавен архив.

Силното търговско и военно-морско проникване на Генуа в Черноморието през втората половина на XIII—XIV век е безспорно и добре документирано. Във воденето на активна търговска дейност в градовете на българското Черноморие те имали големи успехи. В редица тържища през втората половина на XIV век (Созопол, Месемврия, Килия, Ликостомо и Вичина) те дори успели да изтласкат венецианците.²⁾ Но в политическо отношение те били смятани за враждебен фактор за българската държава. В следствие на проявената враждебност спрямо тях от страна на българския цар Тодор Светослав, през 1361 година генуезкият „Съвет за Хазария“ издал забрана за търговски отношения с българските земи. Въпреки това българо-генуезките търговски и политически отношения се запазили. Генуезкият поход през 1352 г. срещу българското Черноморие, който засегнал главно Созопол и Месемврия бил следствие от водената от тях политика на търговска и политическа експанзия и не стремежът им да водят нерегламентирана и безмитна търговия в българския Североизток. Това довело до избухването на продължителна война (1360-1387) между двете страни. Войната приключила с подписването на договор между Генуа и Добруджанското княжество на 27 май 1387 година, независимо от това, че договорът е имал краткотрайно действие, поради попадането на княжеството под властта на турците, той имал значение за продължаване от страна на генуезците на тяхната търговска дейност

¹⁾ Гюзелев, В. България и Венеция през първата половина на XIV век – Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С, 1980., с.82-92

²⁾ Гюзелев, В. Черноморската област в политическата история ... с.81

³⁾ Пак там, с.82

в българския търговски хинтерланд.³⁾

³⁾ Петров, П. Гюзелев, В. Христоматия по история на България... с175-179.

ГЛАВА II

Търговия и занаяти в българските черноморски градове

Стопанската дейност на градовете от Втората българска държава се характеризира с развитие на градското стоково производство, пазарната търговия и засилване на външно-търговските връзки. Център на тази стопанска дейност е пазарът, за който определена роля играят: повишеното търсене на хранителни продукти, предмети на ежедневието, инструменти, оръжие, разнообразни занаятчийски изделия и внесени от чужбина стоки. Това са някои от основните проблеми, решаването на които има голямо значение за изясняване на стопанския облик на средновековните български градове и в частност на тези по Черноморието. За съжаление сведенията за градските пазари през XIII—XIV век са много оскъдни. По-подробна информация за пазарите в черноморските градове се съдържа в книгата на А. Барбериус, в която се споменават следните стоки: хранителни продукти, занаятчийски изделия и явно вносни артикули — вино и хляб, облекло и обувки, лекарства, катинари, гвоздеи, сол и др.¹⁾

Важен е въпросът за икономическото развитие на черноморските градове във връзка с участието им в международната търговия. И по-конкретно, въпросът за влиянието на външно-търговските връзки върху развитието на градовете като центрове на транзитна международна търговия и за износ на селскостопанска продукция.

В тази връзка ще разгледаме динамиката в развитието на търговските връзки между българските черноморски градове и италианските републики. През първата половина на XIII век приоритетът на черноморската търговия принадлежи на венецианците. Разпадането на Византийската империя в резултат

¹⁾ Соколов, Н.П. Образование венецианской колониальной империи. Саратов, 1963. Цит. по Поливяни, Д. Средновековният български град през XIII—XIV в., С., 1989 ... с. 77

²⁾ Дуйчев, И. Стара българска книжнина. т. II, с. 134

³⁾ Сакъзов, Ив. Стопанските връзки на България с чужбина през XIV в. Годишник на Софийски Университет, Философо-исторически факултет, 1935 / 30

на IV кръстоносен поход, установяването на венецианска хегемония по Далматинското крайбрежие и в Черноморските проливи водят до развитието на венецианската черноморска търговия в такива мащаби, че изследователите смятат за възможно да се говори за съществуването на „венецианска колониална империя“¹⁾ по това време. Но през XIII—XIV век българските земи съвсем не представляват първостепенен обект за венецианските интереси, които са насочени към Северното и Източното Черноморие. Не са открити сведения за непосредствени връзки на венецианските търговци с българските градове през първата половина на XIII век.

Възможно е отделни контакти да се осъществяват чрез дубровничани, които получават право на безмитна търговия в българските земи през 1230 година с грамотата издадена от Иван Асен II.²⁾ А известно е, че Дубровник е под протектората на Венеция от 1025 до 1358 година.

Ролята на италианските републики в нашата търговия особено нараства след IV кръстоносен поход, когато с помощта на венецианската флота Цариград става столица на Латинската империя (1204 г.). Откриването на Черно море за корабите на италианските републики оживява черноморската ни търговия и допринася за още по-активното включване на земите покрай Черно море във външния ни стокообмен. От нашите черноморски пристанища венецианците и генуезците изнасят предимно зърнени храни, а внасят най-вече италианска манифактура.

Първите сведения за търговски операции на венецианци в българските земи се отнасят към последната четвърт на XIII век: през 1276 година венецианският търговец Пиетро Гризоно изнесъл от Варна към Цариград 600 модии пшеница.³⁾ Към последните години на XIII век се датира и допълнението към портулана „Компасо ди навигаре“, който е основен навигационен наръчник за италианските търговци. В него се описват черноморските пристанища, в това число

¹⁾ Димитров, Б. Българските пристанища според два ... с.102

²⁾ Gyuzelev, V. *Les relations bulgares-venetiennes durant la première moitié du XIV siècle – Etudes historiques*, 1979, v.IX, p.68 Цит. по Поливяни, Д. Средновековният български град ... с.77

³⁾ Пак там, с.79

и българските: Агатопол, Созопол, Анхиало, Карвуна, Калиакра. Особено внимание е отделено на Несебър: „Хубаво пристанище и над това пристанище — крепост. Може да се чувствате спокойни от всички ветрове и дъното тук е дълбоко от 6 до 30 крачки“. За Варна се казва, че това „пристанище за корабите не защитава добре от вятър, но има хубаво скеле“.¹⁾

Отделни сведения за контакти между България и Венеция се свързват с политическата обстановка през този период. След възстановяването на византийската империя под скиптър на Палеолозите (1261 г.) венецианците губят контрола върху Проливите, което затруднява корабоплаването им в Черно море. До 1302 година, когато е сключен нов договор между републиката на св. Марко с Константинопол, венецианските търговци нямат право на свободна търговия с черноморския басейн, което затруднява и техния достъп до българските градове. Възможно е да са използвани пътищата по суша през Дубровник, сръбските земи, Скопие, Средец и Бдин. Като косвено свидетелство за това служи споменаването на бдинския деспот Михаил Шишман в протоколния списък на венецианския двор, датиран от 1313 година.²⁾

От двадесетте години на XIV век се установява редовно плаване на венецианските търговски кораби в Черно море. Сключеният през 1324 г. договор с Византия дава на италианците право да изнасят свободно от Черноморския басейн зърнени храни и други селскостопански продукти. През 20-те — 50-те години на XIV век връзките на българските черноморски градове с венецианската търговия са най-активни. Освен многобройните известия за българското жито, кожи, восък във венецианските търговски документи от този период привлича внимание и договорът на българския цар Иван Александър с Венеция, сключен през 1346 или 1347 година и потвърден отново през 1352 година.³⁾ Към този период във Варна има значителна венецианска колония, за която се предполага, че съдейства за сключването на търговски договор между

¹⁾ Венецианската търговия е обложена със сравнително високи мита за внос (3%) и за износ (4 гроша на 100 перпера)

²⁾ Като цяло нормите на облагане с мита за венецианците установени от Иван Александър, са по-високи от тарифите за чуждестранните търговци, приети във Византия

³⁾ Петров, П. Гюзелев, В. Христоматия по история на България ... с.248

⁴⁾ Guzelev, V. Les relations bulgare-venitiennes durant la premiere moitie du XIV siecle – Etudes historiques, 1979, v.IX, p.68 Цит.. по Полияни, Д. Средновековният български град ... с.78

⁵⁾ Тук има и важни сведения от стопански характер. Димитров, Б. Българските пристанища според два ... с.24

Иван Александър и венецианския дож Андрея Дондоло (1352 г.). Договорът е подписан в Никопол, където присъства консултът на варненската колония Марко Леонардо. Според него венецианските търговци добиват право да се движат свободно из страната с кервани и стоки.¹⁾ Митото се определя на 3%, като при износа на непродадени стоки мито не се плаща. определени са такси, които не се заплащат за престой на корабите и за теглене и мерене на стоките. Съгласно договора: „баща не можел да бъде държан отговорен заради сина си, а също и син заради баща си; венецианец не може да се наказва без съд, ако умре и не остави завещание — имотът му се предава на негов сънародник“. Договорът урежда и въпроса за венецианските колонии.²⁾ След сключването му венецианската колония във Варна се разраства извънредно много, а самият град се издига като главно пристанище на страната. От тук се изнасят жита много по-добри от тия на Вечина (Мачин) и Созопол, но не толкова добри, като изнасяните през Анхиало и Родосто. А восъкът изнесен през Варна е най-добрият от цяла Романия.³⁾

Последните сведения за търговските връзки на българските земи с Венеция се отнасят към 1367 година, когато на предложението на унгарския крал Лайош I да се присъедини към антибългарския съюз венецианският дож Марко Коронаро отговорил, че Венеция има мирен договор с царя на българите, а „по неговата земя венецианските търговци пътуват и търгуват безопасно“.⁴⁾ През XIV век е съставен и още един венециански портулан, в който са отбелязани като пристанища Созопол, Несебър, Анхиало, Варна, Калиакра и се дават подробни указания как да се акостира на брега.

Друг основен партньор във външната ни търговия е Генуа. Данните за развитието на българо-генуезките търговски отношения позволяват да се очертаят основните насоки на този процес. Първото известие за дейността на генуезци в българските земи се отнася още през 1246 година⁵⁾. Така се датира едно от писмата на папа Иннокентий

¹⁾ Balard, M. *Les Genoies et les regions bulgares an XIV siecle – Byzantinobulgarica*, v.VII, p.88 Цит. по Поливяни, Д. *Средновековният български град ...* с.78

²⁾ Сакъзов, И. *Стопанските връзки между България и генуезците в началото на XIV век – Издание на историческото дружество, 1928, т. VI-VII*

³⁾ Balard, M. *Les Genoies et les regions bulgares an XIV siecle – Byzantinobulgarica*, v.VII, p.303-304 Цит. по Поливяни, Д. *Средновековният български град ...* с.78

⁴⁾ Гюзелев, В. *Нови документи за търговията на генуезците в българските земи през XIV в. В: Средновековна България в светлината на нови извори.*, С., 1981 с.196-198

⁵⁾ Горина, Л.В. *Походът на граф Амедей VI Савойски в България. – Исторически преглед, 1970, с. 26; Гюзелев, В. Несебърска местна хроника ...* с. 212-213

IV, в което той съобщава, че генуезци откарват български роби и ги продават на сарацинците.¹⁾ Развитието на връзките между Генуа и българските земи се засилва през последната трета на XIII век. Стабилните позиции, заети от генуезците в Константинопол им позволява да постигнат доминиращо положение в черноморската търговия. През 70-те години на XIII век е основан Кафа, главният опорен пункт на Генуа в Черно море. Възникват и се укрепват генуезките колонии в устието на р. Дунав — градовете Килия, Маврокастро и др. основните търговски интереси на Генуа са насочени към Северното Черноморие, като само частично засяга българските пристанища, преди всичко на Север от Балкана.

В края на XIII—XIV век, използвайки вътрешните раздори и отслабване на централната власт в България, генуезците рязко засилили своето икономическо и политическо проникване в градовете по устието на р. Дунав и в Добруджа.²⁾ Това води до сериозен конфликт между България и Генуа по време на управлението на Тодор Светослав (1300 -1321 г.). Очевидно отношенията между двете страни през следващите години продължават да бъдат променливи и напрегнати, като до голяма степен зависят и от международните отношения в черноморския басейн като цяло. През 50-те години на XIV век генуезкия флот напада българското Черноморие и опустошава пристанищата Созопол и Урдовиза.³⁾ След сключването на мирен договор през 1352 г. търговските отношения се възобновяват. Данни за тях често се срещат в генуезките документи от края на 50-те и началото на 60-те години на XIV век.⁴⁾

Нова промяна в отношенията между България и Генуа е предизвикана от похода на Амедей VI Савойски през 1366-1367 година, в който вземат участие и генуезки галери. След експедицията на „зеления граф“ българските черноморски градове са поделени между Добруджанското деспотство и Византия.⁵⁾ По-нататъшните търговски отношения между българи и генуезци зависят от политиката на деспотството на Добротица и Иванко. По някои

¹⁾ Дуйчев, И. Стара българска книжнина. т. II. с. 195-197

²⁾ Петров, П. Гюзелев, В. Христоматия по история на България ... с. 196-198

изворови данни се предполага, че в периода от 60-те години на XIV век до 1387 г. Добруджанското деспотство води с генуезците война (пиратска?), която завършва с подписването на мирен и търговски договор между деспот Иванко и републиката на св. Лоренцо.¹⁾ Съгласно договора генуезците придобиват право: на свободно търгуване с храни (освен в случай на глад), на консул с широка юрисдикция, на сигурност за живота и имота си, на съдебна взаимопомощ и т.н. По договора митото за внос и износ се определя на 1%, като златото и среброто не се облагат. В сравнение с договора от 1352 година този е крачка напред в търговско-правно отношение. Той не само следва принципа на лична отговорност, но изисква ищеца да следва ответника. В него за пръв път са изисквани и свидетелски показания при търсенето на материалната истина. Интересна в него е и предвидената по чл. 15 неустойка в размер на 100 000 перпера, която виновната страна трябва да заплати при нарушение на договора. Този договор дава благоприятно отражение върху търговските връзки на Североизточна България с Генуа, но само за кратко време, тъй като нашествието на османските турци още през 1388 година достига на север от Стара планина и една след друга започват да падат крепостите, докато се стига и до завладяване на столицата през 1393 година.

В изложениия материал се вижда, българо-генуезките отношения като цяло се развиват в изключително сложна обстановка и се характеризират с чести войни и конфликти. Привличат вниманието сведенията на генуезките документ за българо-роби, които се споменават твърде често през XIII—XIV век.¹⁾

За българо-италианските търговски връзки през XIII—XIV век можем да отбележим, че се развиват по възходяща линия и през втората половина на XV век достигат своя апогей. При това, трябва да отбележим, че българските земи продължават да играят второстепенна роля в италианските търговски интереси, които са

¹⁾ Пак там, с.222-223

насочени преди всичко към северните черноморски и малоазиатски градове.

Сведенията от изворите позволяват да се установи структурата на българския износ. В него преобладават различни видове зърнени храни — пшеница, ечемик, просо. „Загорската пшеница“ въпреки нейната известност се цени по-ниско от житото по Северното Черноморие, от Тракия и Македония и дори по-ниско от житото от Анхиало и другите градове в Южна България. Достигналите до нас извори не позволяват да се даде изчерпателно обяснение на този факт. Причината не трябва да се търси в ниското качество на житото. Възможно е тук да оказват влияние политическите взаимоотношения между България и италианските републики. За количествата жито, закупувани от италианските търговци от българските феодали съдим по факта, че това жито отива не само за Италия, но е препродавано и във Византия. Така например, през втората половина на XIII век отделни венециански търговци закупуват наведнъж по няколко стотин модии жито от Варна, което докарват да препродават в Цариград с големи печалби.¹⁾ Въобщо през XIV век италианските търговци изнасят големи количества жито от Варна, Месемврия и Анхиало, за да го препродават след това в Италия и във Византия. Тази широко спекулативна търговия на италианските търговци с българското жито е възможна само в резултат на постоянния и значителен износ на жито от България. Увлечението на българските феодали например, в житната търговия с генуезците е толкова голямо, че се стига до изчерпване на житните запаси. Това кара добруджанския княз Иванко да предвиди в договора си с Генуа от 1387 година специално условие : той позволява на генуезците да купуват в неговата област всякакви припаси, каквито пожелаят, освен по време на глад.

Второ място в износа на българските стоки заема восъкът, който е необходим за производството на свеци, аптекарски и козметични средства. „Загорският восък“, споменат в търговските

¹⁾ Пак там, с.237-239

²⁾ Димитров, Б. Български пристанища според два средновековни портулана, Археология, 1979 / бр. 1, с.24

³⁾ Цит. по Поливани, Д. Средновековният български град ... с.89

⁴⁾ Дуйчев, И. Стара българска книжнина ... с.42-43

справочници от XIV век, се отличава със своето качество и е високо ценен на европейския пазар.¹⁾ Сред изнасяните продукти е и медът. В извесния Наръчник на Пеголоти са отбелязани като много търсена стока на западноевропейските пазари т.нар. „български дълги кожи“. В търговските документи се срещат и известия за износ на сребро и сол. Солта като жизнено необходим продукт е изключително дефицитен на Балканите. В България солта се добива чрез изпаряване на морската вода в солниците край Анхиало и други български черноморски градове,²⁾ но задоволяването на основните потребности става чрез внос от Влахия и Трансилвания. Търговията със сол има голямо значение в общия комплекс от търговски връзки на България.

Много български градове играят важна роля в черноморската транзитна търговия. Поради това дейността им е свързана със закупуването на големи количества продукти, необходими за корабоплаването, като брашно, сухари, вино и др.

Важна роля играе и лозарството, процъфтяващо в Тракия, черноморското крайбрежие и Македония. Сведенията говорят, че през този период вече се прилага и подрязването на лозата и кършенето на филизите. Съхраняването на виното става както и по-рано в специално приготвени изби — „винници“, в „чибри“ и глинени бъчви. Навсякъде производството на вино е твърде голямо и излишъците се изнасят на местните пазари. Произвежданите у нас вина са предимно червени. Въпреки че те не могат да претендират за много добро качество, някои от тях са изнасяни и за чужбина. Към средата на XIV век от Месемврия е изнасяно прочутото тогава „вин д'мексенибър“.³⁾

Изнасяйки селскостопански продукти (главно жито), българските феодали получават от Запад луксозни платове и оръжие. Още в договора на Михаил Асен с Дубровник (1253 г.)⁴⁾ е отбелязано, че българите купуват от Дубровник скъпо и златотъкано облекло. Към края на XIII век в Месемврия постоянно пристигат по десетки

¹⁾ Петров, П. Гюзелев, В. Христоматия по история на България ... с.175 и сл.

бали ломбардски платове. (Бали с ломбардски платове и прежда са намерени в складовете на Месемврия през 1364 година от рицарите на граф Амедей VI). Тези стоки са докарвани от италианските търговски градове обикновено в българските черноморски пристанища Месемврия, Анхиало, Созопол и др.

Внасяните в българските земи стоки не се отличават по своя асортимент от традиционния италиански експорт. Това са тъкани, модни облекла и обувки, луксозни изделия и оръжие, стъкло и стъклени изделия, източни подправки и др. В договора на Иванко с Генуа фигурират също така и кораби, но тук, по всичко изглежда, става въпрос за превозните средства, които ще доставят стоките, а не за предмети на внос.

Връзките на феодална България с италианското стоково производство, поддържани през XIII—XIV век чрез Дубровник, Венеция и Генуа, са в същност продължение на традицията, установила се в българските земи по време на двувековното византийско владичество. Свързана икономически с италианското стоково производство, управляващата феодална върхушка в България само дава предпочитание на един или друг носител на това производство, като се договарят ту с Венеция, ту с Генуа — в зависимост от външно-политическата конюнктура.

Ако земеделското ни стопанство през XIII—XIV век не произвежда излишъци и няма предназначена за пазара продукция, едва ли тогавашните световни търговци — италианците и техните помощници дубровчани, ще търсят да уреждат регулярни търговски отношения. За доказателство, че нашето селско стопанство редовно произвежда излишъци, предназначени за размяна, с които да подхранва вътрешния и външния пазар, служат книгата на Амедеевия рицар-касиер Барбериус (1366 г.).¹⁾ Измежду многото стоки, реквизирани, а после продадени в самата Месемврия, на първо място и в най-големи количества са продавани : ечемикът, восъкът,

¹⁾ Дуйчев, И. Стара българска книжнина ... с.46-54

²⁾ Ангелов, Д. Договорът на добруджанския владетел Иванко ... с. 36-58

³⁾ Русев, П. Естетика и майсторство на писателите от Евтимиевата книжовна школа. С., 1983, с.233

медът, виното и др.

Засилването на вътрешния и външния стокообмен през XIII—XIV век в средновековна България, има като последица появата на особен търговски слой, като посредник между производителя и консуматора. За търговци като отделна категория се говори в договора на Михаил Асен с адриатическата република Дубровник от 1253 година.¹⁾ В него държавната власт поставя конкретно въпроса за правата и привилегиите на местните търговци. Подобен текст намираме и в договора на Иванко с Генуа,²⁾ където четем: „Споменатият господин Подеста и казаните пратеници именно от името и страна на казаната община и казаните генуезци обещаха ... занапред да се отнасят, да се държат и да се обхождат благосклонно спрямо речения господин Иванко и неговите поданици ... в които и да било земи на генуезката община ..., да бранят и пазят техните вещи и стоки ...“.

За наличието на местно търговско съсловие в нашите градове говорят и книжата на Амедеевия касиер. Намиращите се в тях сведения за големи количества стоки, открити в дюкяните или в складовете на месемврийските търговци и наличието на такива редки за времето си артикули като медикаменти и материали за писане (хартия, мастило и др.) ясно сочат ролята и значението на търговията и търговското съсловие в стопанския живот на страната. За дюкяните на тия, които се занимавали с търговия, ни съобщава и Григорий Цамблак, описвайки Търново.³⁾ Общо означение за търговците е думата „купци“. Като цяло дейността на българските търговци носи както самостоятелен, така и посреднически характер. Използваните от нас извори свидетелстват, че втората страна на тяхната дейност е по-развита, т.е. че собствените им търговски операции имат спомагателно значение.

Българската средновековна икономика през XIII—XIV век се обслужва предимно от чуждестранното стоково производство. Това

¹⁾ Горина, Л.В. Материали дневника А. Барбери по истории Болгарии и Византии в XIV в. – *Byzantinobulgaria*, IV, 1973, с. 244-245

се отразява зле върху местните български занаяти, защото вместо да поощрява усъвършенстването на местното производство, българската феодална аристокрация винаги се стреми да си осигури от внос италианска манифактура, изнасяйки в замяна българско жито.

След XII век броят на самостоятелно обособените занаяти се увеличава, а някои производства се диференцират и на по-тесни специалности. Изворите от XIII век подчертават наличието на специални хлебари, месари и др. През XIV век сведенията говорят и за занаятчийски-бъчвари и седлари. Като особен дял, предимно на градските занаяти, се обособяват преписването и украсяването на книги. Многото приписки, които срещаме в старите ръкописни книги, показват съществуването на преписвачеството като самостоятелна професия. Паралелно с преписването на книгите е съществувало и подвързването като самостоятелен занаят.

Един от най-важните занаяти е строителството на монументални сгради. Разрастването на градовете през XIII—XIV век, укрепването на държавната и църковна организация, формирането на едри феодални центрове, постоянната военна опасност предизвикват значителен напредък в каменното строителство, което се наблюдава още през първата половина на XIII век.

Очевидно в средновековна България, както и в съседна Византия, майсторите строители се обединяват в артели. За наличието на няколко занаятчийски специалности говори и Сметководната книга на Барбериус. Несебърските зидари изработват в дома, заеман от граф Амедей VI, пещ в банята и в двора на къщата, белосват ги с вар, приготвена от други майстори. Дърводелците от Несебър изработват за графа обсадни съоръжения и стълби. В археологическия материал често се срещат каменоделски оръдия — мистрии, инструменти за обработка на камък, триони, секири, дърводелски инструменти — пили, тесли и др.¹⁾

¹⁾ История на българското изобразително изкуство. т. I, С., 1976 с. 203

²⁾ Бобчева, Л. Некропол от XIII—XIV век в Каалиакра, Известия на Народен музей Варна, т. 14 /29/, 1978, с. 158

³⁾ Изложението по Горина, Л. В. Материали дневника А. Барбери по истории Болгарии и Византии в XIV в. — Byzantinobulgarica, IV, 1973

Значително място в строителството заема изработването на каменната украса. За това свидетелстват находките на големи количества фрагменти от архитектурна украса на сградите — изрязани от камък корнизи и капители, отделни фигури и релефи в Несебър и други градове.¹⁾

Богатият археологически материал и сведенията на писмените извори показват, че в българския град през XIII—XIV век съществуват няколко занаятчийски дейности, свързани с обработката на метали. Един от най-добре развитите през този период занаяти представлява ковачеството. Съдейки по находките в Калиакра,²⁾ Карвуна и др. Градове във Втората българска държава в продукцията на местните ковачи преобладава изработката на занаятчийски инструменти, оръдия на труда и предмети на домашния бит: чукове с различна форма, клещи, пили, ножове, гвоздеи, панти за врати, брадви, катинари и ключове. Често се срещат селскостопански сечива — сърпове и палешници, обикновено оръжие — върхове на стрели и копия, ножове, брадви.

В книгата на Барбериус³⁾ намираме сведения за заграбената в Несебър в големи количества прежда от войската на графа, за копринените облекла от платове, изтъкани от местните майстори за Амедей VI и свитата му. Там се срещат и данни за градски шивачи в Несебър и Варна. Графът и свитата му купуват различни облекла на градския пазар, поръчват и други на майстори-шивачи. Между археологическите находки са намерени игли, напръстници, ножици и други шивашки инструменти. Традиционно свързани с работата по поръчка са шивачеството и obuцарството, като майсторите най-често идват в дома на клиента. Сведения за ушиване на облекло и обувки по поръчка има в книгата на Барбериус. В същата книга намираме и сведения за друг занаят, свързан с предишния — кожухарството. Там се отбелязва, че във Варна са закупени обработени кожи за камзоли (мъжки жилетки) на графа и на хората

¹⁾ Петров, П. Гюзелев, В. Христоматия по история на България ... с. 238

²⁾ Поливяни, Д. Средновековният български град ... с. 80

³⁾ *Dokumenta Romaniae Historica seria „B“ Tara Romaneasca, v. I (1247-1500) Bucuresti, 1966, p. 77* Цит. по Поливяни, Д. Средновековният български град ... с. 52

му, в Несебър — четири парчета пергамент кожи за ушиването на панталони и ръкавици, девет чифта обувки, кожуси.

Привлича внимание фактът, че всички вещи са изработени от различни майстори. Сведенията на Барбериус създават впечатление, че кожухарският занаят е силно диференциран в градовете по българското Черноморие през втората половина на XIV век.

Доказателство за високото ниво на развитие на кожарския занаят представлява широкият износ на обработени кожи и кожени изделия за Дубровник, Венеция, Генуа и страните от Западна Европа. Известния търговски наръчник на флорентинеца Франческо Пеголоти (XIV в.)¹⁾ специално отбелязва между най-ценните стоки „българските дълги кожи“. Срещат се данни за присъствието на български кожи и на други западноевропейски пазари. Заслужава да се отбележи факта, че обработените кожи са единствените занаятчийски изделия, изнасяни от България (според Д. Поливяни).²⁾

Друг важен градски занаят е този свързан с приготвянето на хранителни стоки. Според Барбериус хлебари професионалисти живеят в Месемврия и Варна.

В един юридически акт от Калиакра, който се датира от началото на XIV век фигурира кръчмарят Драгота.³⁾

Изследователите смятат, че съществуването на занаяти, свързани с приготвянето на хранителни продукти, свидетелства за откъсването на градското население от селскостопанския труд. Но не трябва да се забравя и един важен фактор, като постоянно присъствие в града на преселници — търговци, поклонници, моряци, строители. Увеличаването на броя на преселниците, свързано със стопанския и политически подем на градовете, оказва пряко влияние върху развитието на пекарството и близките му занаяти. Въпреки това земеделието продължава да заема важно място в икономическия живот в големите градове по времето на Втората българска държава. По време на археологически разкопки в Шумен, Карвуна, Калиакра

¹⁾ Вж. Бобчева, Л. *Икономическото развитие на Калиакра (по археологически данни) В: Средновековен български град*, С., 1980, с. 299-303

²⁾ Пак там, с. 299

³⁾ Пак там, с.300

⁴⁾ Пак там, с.300

и др. е намерено огромно количество употребявани земеделски сечива. При разкопките в Калиакра³⁾ са открити овъглени зърна от пшеница, леща, бакла и грозде, които доказват, че тези култури са отглеждани от тукашните стопани. Овъглените зърна произхождат от опожарен културен пласт, датиран точно с монети от Тодор Светослав (1300-1322 г.). За развитието на земеделието дават данни и намерените сърпове, макар и фрагментарни, един плужен нож, а косвени свидетели са хромелите, намирани в късносредновековните жилища. Благоприятно условие за развитието на селското стопанство в Калиакра е, че на 2-3 км от крепостта се простира равна и плодородна земя.

Относно развитието на лозарството по Черноморието (в частност в Калиакра) освен овъгленото зърно от грозде има и други данни. Това са винарните — каменни линове, в които се добива ширата. Тяхното намиране по два и три на едно и също място около Калиакра и вътре в крепостта, а също и по цялото крайбрежие в границите на бившия Толбухински окръг доказва отглеждането на лозата. Турското наименование на винарните — шарапташи, обяснява правилно приложението им.²⁾

Скотовъдството, което е тясно свързано със земеделието, също се развива като отрасъл на селското стопанство на крепостта Калиакра. При разкопките в средновековния културен пласт са намерени кости от домашни животни, отпадъци от храната на местните жители. Останалият археологически материал е малоброен, но все пак показва, че коне и овце са отглеждани. За тях напомнят съответно конски подкови и медни хлопки.³⁾

Логично е да предположим, че риболовът също е важен поминък на жителите на Калиакра, защото условията за това са благоприятни. Това се потвърждава и от археологическия материал — многобройни тежести за рибарска мрежа и въдички. Кости от риба също свидетелстват, че е употребявана за храна от населението.⁴⁾

¹⁾ Пак там, с.302

²⁾ Пак там, с.303

³⁾ Пак там, с.300

За лова като поминък освен кости от животни и няколко върха от стрели, които са и ловджийско оръжие, няма други данни.

За развитието на железнообработването археологическите данни от Калиакра са малко. На първо място това са желязната шлака и многобройните предмети от желязо. Не може да се допусне, че крепостта е без ковачи-оръжейници. Тяхното производство са многобройните триръби върхове на стрели с втулка, които са произвеждани и по време на сраженията за нуждите на войската, а също така оръдия на труда, подкови, хлопки и други материали.¹⁾

За дървообработването и обработката на кост свидетели са намерените трион и пили. От Калиакра произхождат и орнаментирани апликации от кост, костени дръжки за ножове, зарче за игра от кост и др.²⁾

В Калиакра са проучени и три пещи за вар, които са сериозен източник за интензивността на строителството. В пещите и предверията им са разкрити много вар, пепел и въглени. Ако се съди по въглените варниците се опалват с дърва. Добивът на вар е улеснен и от наличието на суровини (варовикови скали). Пещите за вар според стратиграфски и други данни принадлежат на XIII-то столетие.³⁾

Декоративната керамика и многобройният керамичен материал от Калиакра са продукт на грънчарството. За съжаление в крепостта не са разкрити грънчарски пещи, нито работилници, липсват дори триножниците, поставяни между съдовете при изпичането им. Не можем да допуснем, че населението на крепостта се снабдява с необходимата му посуда само чрез внос. С оглед на факта, че най-близките прилики при керамиката с обикновена украса са от Каварна, можем да допуснем, че такова производство е организирано в района около тези две селища. Изследването на керамиката ни убеждава, че се употребява както навсякъде другаде по това време кухненска и трапезна керамика. Сред трапезната най-широко се употребява украсената със сграфито-техника керамика.

¹⁾ Пак там, с.301

С известна вероятност се допуска, че част от нея е работена във Варна, където са установени данни за керамично производство. Можем да твърдим, че от варненските работилници са излезли паничките с вълнообразна периферия от Калиакра и други паници, чиято украса се състои от два пояса коси линии, заключени в поле от концентрични окръжности и покритие от жълта глазура. Приликата на тези съдове с откритите във Варна е абсолютна. Друга група сграфито-керамика е внос от Византия — сред тази група е и керамиката с монограм. Останалата керамика е местно производство. Тя си има своите особености, но общо взето не се различава от съдовете, употребявани в Тървовград, Шуменската крепост, Средец, Дръстър и други български средновековни центрове. Прави впечатление, че най-голямо е сходството с керамиката от черноморското крайбрежие — Варна, Балчик, Каварна и Кранево.¹⁾

Златарството в Калиакра е добре познато. За това говори намереното там златарско чукче, а и многобройните накити от некропола, който принадлежи на края на XIII и на целия XIV век. Сред накитите има и вносни, но повечето са местно производство. По форма и изработка от некропола са открити девет типа обици, три типа пръстени, мъниста за гердани от кост и стъкло. Гривни няма, но има метални пластинки, различни по форма и украса, бронзови, сребърни и позлатени от накит за глава - кръжило, прочелник или диадема. Някои от тези пластинки са намерени зашита към плат върху черепите на погребаните. Такива не са намирани в такова количество и разнообразие в друг некропол. Това ни дава основание да мислим, че са местно производство. С подобни накити са изобразени ктиторките в църкви и манастири от XIV век в Югозападна България (Македония). Носенето на този накит пази стара славянска традиция. В некропола са установени и други подобни факти, като носенето на обици с наниз от мъниста, намирането на шест броя обици и наушници на един череп, които също са славянски обичаи на племената поляни и древляни.

¹⁾ Пак там, с.303

²⁾ Вж. Бобчева, Л. Некропол от XIII-XIV век Известия на Народен музей Варна, т.XIV/XXIX/, 1978 г., с.152-180

³⁾ Изложението по Нешева, В. „Средновековни накити от Варненския музей“, В: Известия на Народен музей Варна, т.21/36/ 1985

Преобладават накитите от бронз,¹⁾ които са масово и местно производство, но са открити и няколко обици, очевидно работени по поръчка. Едни от тях вероятно са внос от златарските ателиета на столицата Търново. Накитите от Калиакра имат паралели в бивша Югославия, Северна Добруджа, Южна Румъния, Чехословакия, Византия и бившия Съветски съюз. Тяхната общност доказва еднаквото ниво на развитието на ювелирството, а също така и търговските връзки и взаимните влияния между тези страни.

Некрополът, изследван в крепостта Калиакра,²⁾ столицата на Добруджанското княжество през 1366-1369 г., допълва и потвърждава данните на писмените източници за бита и обичаите на населението, което живее през XIII—XIV век в този край. Погребалният инвентар отразява развитието на материалната култура и запазването на някои обичаи. Инвентарът на некропола дава данни и за облеклото на местното население. Установено е, че най-малките копчета се намират често около вратните прешлени и костите на китката на ръцете. Местонамирането им показва, че са служели за закопчаване на яки, ръкави и нагръдници (пазви). Останките от литотъкана тъкан памучна материя допълват представите ни за облеклото — тя е очевидно от ризи с дълги ръкави. Средните и големи копчета служат за закопчаване на връхни дрехи. Те са вълнени, украсени с гайтани — според останките по тях. Откриването до черепите на памучни тъкани подсказва носенето на забрадки.

Носените дрехи и накити за масова употреба, които не са работени по поръчка, преобладават в некропола. Има дори погребани, които освен дрехите и копчетата по тях нищо друго не са притежавали и те са 52% от разкритите гробове. Некрополът ясно отразява социалната диференциация в живота на крепостта Калиакра.

Известно е, че през средновековието Варна³⁾ е един от крупните градски центрове в българските земи. През последните десетилетия на XIII—XIV век тя израства като голямо търговско-

занаятчийско средище и главно черноморско пристанище на българското царство.

За съжаление ограничените възможности за археологическо проучване на града не позволяват, поне засега, да се направят по-съществени заключения за развитието на занаятите на базата на един автентичен веществен материал, открит при разкопки. Данните от писмени извори в това отношение са оскъдни. Не може да има съмнение обаче, че наред с документираните в тях кожухарство, шивачество и др. във Варна са се практикували и процъфтявали и редица други занаяти и приложни изкуства, характерни за всички големи феодални центрове в българските земи — производството на обикновена и художествена керамика, металообработване и металопластика, каменоделство и каменна пластика и др., чиято продукция е трябвало да задоволява нуждите на населението в града и околностите му. Една немалка част от художествената керамика, открита във Варна, е изработвана на място. В града е имало и добри каменоделци и скулптори, ако се съди по намерените детайли от скулптурна украса на църкви и др. каменни паметници. По всяка вероятност тук са били изработвани и много от накитите, съхранявани в Окръжния исторически музей. Те образуват една от най-богатите и представителни музейни колекции. Началото ѝ е поставено още от Карел Шкорпил. Тази колекция се отличава не само с разнообразие на форми, особено добре илюстриращи цялостния развой на средновековния накит у нас, но и с едни от най-хубавите образци на луксозни украшения, изработени изящно в сложни и скъпи техники — филигран, гранулация.

Няма съмнение, че Варна е била златарски център през средновековието и особено през XIII—XIV век. Местните майстори са претворявали едни вече установени традиции в накита от българските земи, независимо дали в тях преобладава славянското или прабългарското начало или чужди влияния. Работените от тях украшения са в модния за епохата стил. Те са владеели в

съвършенство сложните технологии, въплатени в изящните скъпи накити. Същевременно са се произвеждали и накити, предназначени за масова употреба от жителите на града и околностите му, чрез отливане, изчукване и др., от бронз и мед. Много от формите и орнаменталните мотиви са продължили да се практикуват и през епохата на османското владичество, свидетелство за което са редица накити от колекцията.

Периодът на Втората българска държава се характеризира с повишена активност по Черноморието. Тя се дължала както на икономически, така и на политически предпоставки, свързани с увеличаването на стоковото производство и износа и развитието на презморската търговия. Въпреки сложната и постоянно изменяща се социално-икономическа и политическа обстановка на Балканския полуостров през XIII и XIV век презморския стокообмен получил твърде широк обхват, като в него участвали множество партньори от далечни страни. Той имал постоянно увеличаващ се обем поради настъпилите промени в социалната структура и усъвършенстването на селскостопанската техника в българските земи.

Основният фактор, който съдействал за разширяването на търговските връзки на България с други страни, били увеличените възможности за износ на селскостопански произведения и суровини. Това се дължало на развитието на едрите земевладения. Предимно те осигурявали значителни излишъци от качествени зърнени храни (жито, ечемик и др.), восък, кожи, вино и др. Стоки, които били много търсени от дубровничани, венецианци, генуезци и др. търговци.

За повишаване на вноса спомогнала и повишената консумация, на стоки и предмети за лукс, защото собственото производство и местното занаятчийство не могли да им ги предоставят, въпреки някои данни за обратното. (Според П. Коледаров интересът към вносните стоки може да се обясни с модни увлечения, защото разполагаме с данни, че българските занаятчии

¹⁾ П. Коледаров *Българската средновековна държава и черноморския бряг В: Сб. средновековна България и Черноморието*, Варна, 1982, с. 33

²⁾ Пак там, с.35

в черноморските градове Месемврия и Анхиало задоволявали вкуса на западните рицари, начело с граф Амедей Савойски и неговите приближени, що се отнася до специални връхни дрехи, долно облекло, кожухарски изделия, ботуши и други поръчки.¹⁾

Външната търговия била регламентирана и насърчавана от българската държава. Нейните владетели взимали специални мерки: издавали грамоти и сключвали договори, уреждали отношенията с морските градове-републики Дубровник и Венеция, а Добруджанското деспотство — с Генуа. Според някои автори, например П Коледаров, в българската държава от това време съществувало законодателство за режима и таксите на пристанищата, за които съдят от факта, че османотурските завоеватели ги възприели и се опитали да запазят съществуващия режим дори до XVII век.²⁾

Големите градове-пристанища по средновековния български бряг: Созопол, Анхиало, Несебър, Варна, Вичина, Ликостомо, Бялград на Днестър и др. са често споменавани в ръководствата за търговци и в документите на различните градове-републики и морски страни, и са отбелязани от съставителите на мореплавателните карти от тази епоха. За отличие от останалите, те изписвали имената им с червен цвят или поставяли при тях знаменца със знак, сочещ владетеля на града.

Византийските и други автори на наративни извори определят Варна, Несебър, Анхиало, Созопол и др. градове по днешното българско Черноморие като богати и многолюдни селища. В тях имало развити голям брой занаяти и занаятчии като: шивачи на горни и долни дрехи и бельо, обуцари и ботушари, кожари и кожухари, златари и железари, дърводелци и бъчвари, хлебари и пекари на сухари, строители и пр. Те работели по поръчка и били лично свободни граждани, които притежавали дребна собственост и имали тясна специализация.

За наличието на значителни количества стоки на склад (жито,

мед, восък, вино и др.) във Варна, Анхиало и др. съдим по сметководната книга на Барбериус по повод наложените контрибуции и набавянето на продукти за граф Амедей Савойски и неговите рицари през 1366-1367 година. генуезците имали големи складове на зърнени храни и други стоки в разтоварищата, които те поддържали в Бялград на Днестър, Вичина и други места. Подобни магазини вероятно са притежавали и другите търговци и посредници на излишъците от производството на едрите земевладелци и дори на българския владетел.

През втората половина на XIII и през целия XIV век значителен фактор в политическата, и особено в стопанската, история на българското Черноморие станали италианските градове-републики Венеция и Генуа. Тяхното традиционно и остро съперничество за морска и търговска хегемония в целия черноморски басейн своеобразно рефлектирало върху българската история. Ако от икономическа гледна точка тяхната дейност имала положителни резултати и довела до появата на редица нови явления с положителен и прогресивен характер, намесата на Венеция и Генуа в българо-византийските отношения и опитът им да вплетат българската държава в своето съперничество усложнили и утежнили положението ѝ в един съдбоносен период.

Богатият нумизматичем материал, открит в черноморските ни градове, значителните суми, които градските им общини са били в състояние да съберат (напр. Несебър — 20 000, а Емона — 1 100 перпера като контрибуции, наложени от окупатора Амедей VI Савойски), обратимостта на стоките и другите имуществва в пари и скъпоценности пред надвисналата опасност от османотурското завоевание и други данни сочат за значително монетно обръщение. Наред с търговците е имало и други, които са се занимавали с размяна на пари, а вероятно и с лихварство, защото се е наложил и добил известност и еталонът „месемврийско тегло“. Наличието на

състоятелен слой от свободни граждани (търговци и занаятчии) наред с „множеството бедняци“, които са могли да отделят, макар и по-малки суми, когато Савойският граф им наложил откупи и военни контрибуции, говори за класова диференциация — съществуването на граждани с частна собственост (движима и недвижима) с правото на наемен труд в условията на общественно-икономически отношения в българските черноморски градове.

Изложението води до извода, че през XIII—XIV век производствените отношения в България по степен на развитие били на равнището на съседните балкански страни Сърбия и Влашко, но изоставали от по-напредналите страни в Западна и Централна Европа. Основните причини за това следва да се търсят в неблагоприятните политически условия през тази епоха.

¹⁾ Изложението по Авдев, С. Към въпроса за инфлацията във Византия и България през XII–XIV век, Нумизматика, 1984, бр.3, с.42

ГЛАВА III

Управление, данъчна система, монетни образци и мерни единици

За сметководната парична единица в България по време на Втората българска държава знаем твърде малко.¹⁾ Счита се, че след въстанието на Асен и Петър възстановената българска държава наследява византийската, в основата на която стои златният перпер. Отделянето на сметководния перпер от монетата перпер вероятно е станало още през XII век, защото още в началото на XIII век, когато официалното сечене на злато е прекратено, вече е била изградена сметководната система. Тази система е била възприета от венецианските, генуезките и другите западни търговци, които държела в свои ръце търговията на Балканите и Близкия Изток. В многобройните техни документи от XIII, и особено от XIV век, въпреки че златните монети почти изчезват от обръщение, сметководната система, основана на перпера се запазва. Във Варна се употребява т.нар. варненски перпер със стойност 16 и 2/3 карата, а в Несебър — перперът с месемврийско тегло. Когато в края на XIV век във Византия се извършва парична реформа, новите, едри, сребърни монети пак под влиянието на съществуващата сметководна единица се наричат перпери. Писмените извори сочат, че сумите, изчислявани в сметководни перпери, са огромни за тогавашното време. Така например, доходът на генуезката митница в Цариград в средата на XIV век е възлизал на 200 000 перпера годишно, а контрибуциите, наложени от Амедей VI Савойски на град Несебър през 1366-1367 година — 20 102,5 перпери „месемврийско тегло“ и 11 028 перпери по „курса на Романия“. Толкова количество злато европейските и малоазиатски златодобивни райони през XIV век не биха могли да осигурят, а и не е било нужно всички финансови операции да се извършват само в злато. Очевидно заместителите на

¹⁾ Пак там, с.43

златото, без собствена стойност са играли значителна роля в икономическия живот на Византия и останалите балкански средновековни държави. Многобройни случаи на употреба на пари без собствена стойност, от типа на полиците има във венецианските, генуезките и дубровнишки нотариални книги. По определение полицата е „писмен документ, с който дадена личност се задължава да изплати в определен срок поето парично задължение“. Полицата е първата форма на кредитните средства за обръщение.¹⁾

През XII-XIV век във Византия и България съществуват условия за развитието на инфлационни процеси, тъй като паричното обръщение се обслужва не само от реални металически пари, но и от техни заместители. Именно тези заместителни знаци на стойността подлежат на обезценяване, съответно на девалвиране.

Девалвирането на значителни суми води до промяна на стойността на сметководната единица. Тегловният стандарт на новите монетни емисии задължително е трябвало да бъде съобразен с намалената стойност на сметководната единица. Понижаването на тегловния стандарт във времето показва развитието на инфлацията.

Иследвайки промените в количеството на използваните пари, можем да проследим развитието на стоковото производство в определен период от време. Стоковото производство и парично обръщение са неразривно свързани. Съвместното обръщение на стоки и пълноценни металически пари превръща обикновения стокообмен в стоково-паричен, като паричното обръщение е вторично, отразяващо процесите, развили се при стоковото обръщение.

През XII-XIV век в стоково-паричното обръщение по българските земи се използват както истински пари, така и парични знаци. Като цяло обаче, ролята на пълноценните средства за обръщение е била съществена. Това се определя от феодалния характер на стопанството. Липсата на сигурност при разплащането с полици и други форми на пари без собствена стойност е ограничавала употребата им главно сред чуждестранните търговци

¹⁾ Изложението по Авдев С. За упадъка на стоковото производство в Добруджа през втората половина на XIV век /по нумизматични данни/, Нумизматика, 1988, бр.2, с.32-35

²⁾ Пак там, с.35

и на държавно равнище. При по-дребните сделки, освен натуралната размяна, са се ползвали главно златни и сребърни монети.

Откриваните днес монетни находки отразяват състоянието на паричното обръщение в момента на тяхното изгубване.¹⁾ Интерпретирайки нумизматичния материал и изследвайки развитието на стоковото производство в Добруджа през XIII—XIV век се наблюдава забележително съкращаване на обема на паричното обръщение през втората половина на XIV век, а следователно имаме намаляване на обема на стоковото производство тук през този период. Това се потвърждава от писмените сведения за търговията на Генуа и Венеция с българските земи. Изследванията на В. Гюзелев сочат „през втората половина на XIV век южночерноморските житни тържища твърде рядко фигурират във венецианските и генуезки документи“. И че от 1360 до 1387 година „повечето от българските пристанища са били затворени за генуезците“. И след сключването на известния договор между Добруджанското деспотство и Генуа „възможностите за износ на жито и други храни от българските пристанища и тържища се увеличили“. Всичко това е в контраст с изобилието от съобщения за търговията на Венеция и Генуа през първите десетилетия на XIV век. Като причина за разстройството на нормалното икономическо развитие В. Гюзелев сочи нахлуването на селджукския емир Умур в южните български земи през 1344 година и войната между Добротица и Генуа, избухнала през 1360 година. Към тях може да се прибавят и още две причини, на които не е обръщано достатъчно внимание.

Първата е сериозното влошаване на климатичните условия в цяла Европа. Студените, безснежни зими, сухите лета, честите бури все по-често засягали българските земи. Както свидетелства Кантакузин особено тежки били зимите на 1340-1343 и 1352 година, когато стотици хора умрели от студ. Към това се прибавя и голямата чумна епидемия обхванала обширни области на Европа, Северна Африка и Близкия Изток.²⁾

¹⁾ Пак там, с.35

²⁾ Пак там, с.35

Последиците от настъпването на т.нар. „малък ледников период“, продължил почти до края на миналия век, са били катастрофални за селското стопанство. Някои данни от Западна Европа сочат, че добива на жито се е съкратил с 20%. Чумната епидемия отнела живота на 25 млн. души, довела до обезлюдяването на цели райони, с което още повече се усложнило икономическото състояние на европейските страни.¹⁾

Влошаването на климата през втората половина на XIV е, според Стоян Авдев, основната причина за установеното по нумизматични данни значително съкращаване на стоковото производство в Добруджа. По всяка вероятност, според него, става дума не за локално явление, а за по-общ процес, развивал се на Балканите и в Европа.²⁾

Развитието на стоково-паричните отношения е главната предпоставка за напредъка на външната търговия. Първи участници във външната търговия на страната били представителите на средновековната аристокрация, които най-рано разполагали с възможност за това. Снабдяването на земевладелците с произведения на стоковото производство чрез посредничеството на външната търговия било най-ранната форма на обслужване на натуралното ни стопанство от стоковото производство. В този етап на зависимите селяни им се налагало да търсят известни продукти отвън. В тия случаи те търсели предмети извън производствените възможности на обикновеното домакинство (метални оръдия, оръжия и др.) или продукти, които не навсякъде могли да се произвеждат (сол, зехтин и др.). Обикновено те заедно с подправките, луксозните изделия и украшения, търсени от феодалите, се доставяли у нас от византийските търговци.

Така в периода на средновековието, натуралното ни стопанство било обслужвано от стоковото производство изключително по отношение на големите стопанства, само в сферата на размяната, без да се засяга производството. В този период, дори търгувайки с

¹⁾ Петров, П. Гюзелев, В. Христоматия по история на България ... с. 237 и сл.

²⁾ Пак там, с.175 и сл.

известна част от своята продукция, тези стопанства, които имали възможност за наличие на излишъци, не били форма на стоково производство.

През XIII и XIV век стоковото производство обхванало почти цялата страна. Първите клонове на земеделското производство, които доставяли продукти на пазара, били: обработка на влакнодайни растения, лозарството, пчеларството и бубарството, а по-късно зърненото производство и скотовъдството.

За обхващането на стоковото производство на почти всички клонове на земеделско-скотовъдното стопанство след XII век говорят данните за големия по размери и значение износ през XIII и XIV век. Флорентинският търговец Пеголоти¹⁾, давайки сведения за тогавашната световна търговия, в своята прочута книга отделя твърде много място и за търговията в българските земи. Описвайки качествата и цените на нашите жита, той говори за тях като за една много добре позната на тогавашния международен пазар търговска стока. Също той говори и за изнасяния ечемик и прочутия „загорски восък“, „най-добри, който се произвежда в Румъния, около Черно море, и от този, който се продава в Пера и в Цариград“.

За ролята и ръста на стоковото производство през XIII и XIV век говори и развитието на монетното дело. Показателен за интензивността на вътрешния стокообмен е фактът, че най-много типове монети за сечени от мен.

За широкото използване на чужди монети у нас за нуждите на оживеното парично обръщение, свидетелстват колективните монетни находки и честите сведения за курса на различните монети в дадени градове. В сметките на А. Барбериус (1366 г.)²⁾ например се говори за перпери от Пера, от Месемврия, за български дукати и грошове и се дават указания за курсовете им. Така венецианският дукат бил равен на 18 сребърни български гроша, месемврийската перпера — на 8 сребърни български гроша, а 8 сребърни български гроша стрували един златен флорин.. Към договора на Иван

¹⁾ Данни за това у Авдев, С. Към въпроса за инфлацията ... с.43

Александър с Венеция има добавена дори специална бележка за курса на монетите във Варна..

След XII век у нас се наблюдава все по-голямо увеличаване на броя на колективните монетни находки. Тяхното местонахождение във и извън градските и крепостните центрове, както и преобладаващият билонен характер на монетите са доказателство за дълбокото проникване на стоково-паричните отношения в натуралното ни стопанство и преди всичко в неговите градове.

Свидетелство за големите парични възможности на градовете и, в частност, на техните жители са данните за постъпилите в касата на савойския граф Амедей VI Савойски над 20 000 златни перпера — контрибуции от Месемврия. За стойността на тази сума по тогавашните стандарти, можем да съдим по това, че към края на XIII век по черноморското крайбрежие за капитал на търговско сдружение са били достатъчни 500 перпера.¹⁾

Въз основа на археологически данни се установява, че в българските земи наред с дребното парично обръщение на вътрешна размяна, което обслужва ограничени и дребни по обсег стоково-парични връзки между града и селото и се осъществявало главно с медни монети, съществувало и много по-значително по размери парично обръщение на златни монети. Макар и твърде значително по размери, защото в него участвали голямо количество златни монети — този вид обръщение си оставал твърде ограничен по обсег и бил локализиран в някои градски тържища и в тържищата на феодалните имения. То оставало в сферата на външната търговия и обслужвало икономиката на средновековната аристокрация. Основната маса от продукти за широка употреба се произвеждали не на пазара, а в стопанството на всеки феодал, земеделец или занаятчия. Затова големите количества златни монети, спечелени от сделките с чуждестранни търговци не са играли роля на търговски капитал, каквито те са играли в ръцете на чуждестранните търговци по силата на нееквивалентния характер на външната търговия.

¹⁾ Лишев, Стр. За стоковото производство във феодална България, С., БАН, 1957, с.38

²⁾ Парушев, В. Средновековни монети от Калиакра, Известия на Народен музей Варна, т.26/41/, 1990, с.141

³⁾ Герасимов, Т. Медни монети на деспот Добротица - владетел на Карвунската земя Археология, X, 3, 1968, стр.10-12

⁴⁾ Йорданов, И. Монетосечение на българските владетели в Добруджа /втората половина на XIV век/, В: Средновековна България и Черноморието, Варна, 1982, с. 119-129, В. Пенчев, Бележки към някои български средновековни монетосечения. Нумизматика, XVIII, 1, 1984, с. 13-22

***Йорданов, И. Монетосечение на българските владетели в Добруджа ... с.123, (Неправилно е посочено, че една от въпросните монети е намерена в Калиакра. Тази монета е с неизвестно местонамиране.)

Голяма част от това злато осядала в касата на средновековните боляри като съкровище от ценен метал. Дори в най-оживените търговско-промишлени центрове, където имало значителен стокооборот, остоковяването засягало твърде малък брой видове изделия. При това положение монетите не могли да намерят широко приложение в стопанския живот и по-специално в паричното обръщение. Ето защо натрупването на съкровища от монети в смисъл назначение на ценни и търсени метали се смятало за една от главните форми на богатството.¹⁾

За значителния стокооборот, извършван по българското Черноморие, свидетелстват многобройните монетни находки от разглеждания период.

Данните от монетните находки допълват писмените извори за живота на Калиакра.²⁾ Най-ранните български монети тук са на цар Тодор Светослав, по чието време Калиакра е укрепен град в Карвунското феодално владение. Една монета е на цар Михаил Шишман, медна от типа „Михаил Шишман с Иван Стефан“.

Най-ранните български монети от Калиакра са на цар Тодор Светослав (1300-1322 г.). По негово време Калиакра вече е укрепен град в Карвунското феодално владение. В опожарено жилище е открита сборна находка от слепени и силно обгорени 15 сребърни гроша на Тодор Светослав.

Най-много са монетите на цар Иван Александър, което е съвсем закономерно.

От монетите на деспот Добротица (1360-1385 г.) са известни само 5 екземпляра, от които 4 са намерени в Калиакра. Този тип медни монети е отчесен в Калиакра и съдържа титлата, името и резиденцията на владетеля.³⁾

Някои автори приписват на Добротица и друг тип медни монети, сечени в Дръстър след 1370 година.⁴⁾ Монети от този тип досега не са намерени в Калиакра.

¹⁾Йорданов, И. Монетосечение на българските владетели в Добруджа (втората половина на XIV век), В: Средновековна България и Черноморието, Варна, 1982

²⁾Цитат по К. Дочев „Самостоятелните български владетели в Добруджа (втора половина на XIV век)“ В: К.Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII-XIV век. Ф.„Витал“ В. Търново, 1992 с.121

Малкият брой монети на Добротица и ограниченото им разпространение показват, че те не са предназначени за пазара, а целят да изтъкнат една от регалиите на самостоятелната власт — правото на собствено монетосечене.

Някои данни разкриват една интересна особеност на българското парично обръщение от първата половина на XIII век. На пръв поглед е учудващо и необяснимо защо в българската държава в периода на своето най-голямо териториално разширение, силна политическа власт и сравнително добре развито парично обръщение са използвани предимно чуждестранни монети. Трудността идва и от все още преобладаващото погрешно мнение, че издаването на монети е висша привилегия и изява на самостоятелната върховна власт на българските царе. Както показват историческите факти нито владетелите от Първото българско царство, нито първите Асеневци са сekli свои монетии, макар че цар Калоян получил официално това право от римския папа Инокентий III. За изтъкване на своето политическо върховенство българските ханове, князе и царе, използвали друг вид изяви, като отсичането на златни медалиони, сребърни и оловни печати, върху които са представени техните изображения, инсигнии, титли и фамилни покровители.

Въз основа на нови писмени извори (неизползвани досега) и нови монетни находки, Й. Йорданов установява, че монетите определяни като издания на деспот Иванко, са пуснати от неговия баща Добротица, който приема почетното име „Йоан“¹⁾. Според него двата типа медни монети на Йоан Добротица са сечени в Дръстър през 70-те години на XIV век.

Подобно мнение изказва и румънският нумизмат Е. Оберлендер²⁾ Той посочва, че едните монети на Иван Добротица са издадени в Дръстър след 1367 година, а другият тип монети — в Калиакра, около 1376 година.

¹⁾ Пак там ... цит. с. 121

²⁾ Герасимов, Т. Монети на Г. Тертер с полумесец, звезда и бюст на човек. *Известие на археологическия институт*, XXVIII, 1965, с. 25-30

³⁾ Йорданов, Й. Цит. съч., с. 127

⁴⁾ Пенчев, В. Бележки към някои български средновековни монетосечения. *Нумизматика*, 1984, 1, с. 26-28

⁵⁾ Дочев, К. Цит. съч. с. 127

⁶⁾ Гюзелев, В. „Месемврийска хроника“ (Бележки върху българското Черноморие в периода 1366-1448, *Годишник на Софийски Университет Исторически факултет*, LXVI 1972/1973, с. 168-169

⁷⁾ Кузев, А. Грошове на Стефан Душан с контрамарки. *Археология*, III, 2, 1961 г., с. 14-17; *Сръбски грошове в Добруджа. Известия на Народен музей Варна*, 24/39/, 1988 г., с. 106-116

⁸⁾ Вж. Бъчваров, И. За някои проблеми на контрамаркираните монети, участвали в паричното обръщение на Добруджанското деспотство през втората половина на XIV век. *Нумизматика*, XXI, 3, 1987 г., с. 27-40

Принадлежността на един тип медни монети, отдавани дълго време на цар Георги I Тертер (1280-1292 г.). Засега се приема, че това е издание на Тертер, един от синовете на Иван Добротица. според писмените извори и локализацията на монетните находки, този Тертер е самостоятелен „господар“ на Дръстър в началото на 80-те години на XIV век.¹⁾ Част от неговите монети са контрамаркирани или допълнително отпечатани с твърде странни за българската монетна иконография изображения — бюст на човек с дълги коси в плитка и полумесец със звезда.²⁾ И. Йорданов допуснал, че това контрамаркиране или отпечатване на тези изображения е извършено през временното управление на влашкия воевода Мирчо I (1386-1418 г.) в периода 1389-1391 година.³⁾ От друга страна, В. Пенчев доразви идеята на Т. Герасимов, че контрамаркирането на Тертеровите монети може да се обясни с приемане на политически васалитет от добруджанския владетел, спрямо татарския хан Токтамъш.⁴⁾ По мнение на К. Дочев това е върнатата посока, в която трябва да продължат бъдещите нумизматични проучвания върху все още загадъчното сребърно и медно монетосечене на самостоятелния български владетел Тертер.⁵⁾

Татарските монети от Калиакра са 11 и са предимно на Кипчакското ханство (Златната орда). На запад територията на ханството достига до дунав и граничи със земите на Карвунското владение. възможно е татарските монети по търговски път да попаднат в Калиакра. възможно е също някои от тях да са донесени от татарите на емира Актау, които след 1397 година са се заселили в българските земи.⁶⁾

Сръбски сребърни грошове, които се разпространяват и в други страни — по търговски път попадат и в Карвунското владение. Счита се, че идват по море с венецианските търговци.⁷⁾

Неговите основни изводи повтаря и Иван Бъчваров с тази разлика, че смята генуезците за вносители на сръбски грошове в

¹⁾ Пенчев, В. Бележки към някои български средновековни монетосечения. Нумизматика, 1984, 1, с. 26-28

²⁾ Гюзелев, В. Калиакра.-В: български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с.266. Други отнасят събитието към 1393 - вж. Б. Димитров. България в средновековната морска картография /XIV-XVII/ С., 1984, с.15 и Кратка история на Добруджа, с.68

³⁾ Писмени сведения по: В. Гюзелев. Калиакра. - В: български средновековни градове и крепости. Варна, 1981 г.

⁴⁾ Бобчева, Л. Колективна находка от средновековни монети и накити от нос Калиакра. Известия на Народен музей Варна, III /XVIII/, 1967 г.

Добруджа.⁸⁾

Един грош на Стефан Душан е намерен в съкровище заедно със сребърни монети на Баязид I, златни накити и др.¹⁾

Най ранната влашка монета, намерена в Калиакра, е сребърен динар на Раду I (1377-1383).

От Калиакра произхождат и 19 билонови дуката на Мирчо Стари от първия период на неговоото монетосечение (1386-1396). Всички те са от единични находки.

Много ценна информация дава сборната находка, съдържаща 58 монети — 45 на Мирчо и 13 на Влад I. Тя е намерена в опожарено средновековни жилище. Влад I е поставен на престола след битката при Ровине (17 май 1395 г.). Специално монетите отбелязват някакво нападение след тази дата. Дали това е първото завладяване на Калиакра от турците, което някои автори датират в периода от края на 1396 до края на 1397 година,²⁾ или друго нападение, е трудно да се отговори.

Писмените сведения³⁾ за влашко господство в Калиакра в началото на XIV век не се подкрепят с нумизматични данни. (Или все още не са намерени нумизматични доказателства.).

Турските сребърни монети (акчета) от този период се отличават с доброто си тегло и високата проба — 90% сребро. Затова те бързо се разпространяват по всички български краища още преди пълното им завладяване. В Калиакра е намерено акче на Мурад (1362-1389). съкровищата, съдържащи акчета на Баязид I (1389-1402), са повсеместни. В Калиакра те са три. Малка находка от 60 монети в глинено съдче е открита в опожарено жилище. Третата находка се състои от 80 акчета, 1 грош на Стефан Душан, златни обеци и други накити, поставени в каничка.⁴⁾ Най-вероятно съкровищата са укрити, когато крепостта за първи път е превзета от турците.

Следващите турски монети: на Мурад II (1421-1451) — 2

мангъра, на Мехмед II (1451-1481) — 1 акче, са от периода, в който завоевателите се настаняват в пристанищния град.

Пълната монетна картина дава добра представа за паричното обръщение по Черноморието през средните векове. Липсват многобройните византийски монети от XII век и латински имитации от първата половина на XIII откривани в други наши средновековни градове. Големият брой монети показва развито стопанство и търговия. В обръщение са български и чужди парични единици от сребро и мед. Основно платежно средство през XIV век са българските сребърни грошове на царете Тодор Светослав и Иван Александър. Особеност на монетната циркулация в Калиакра и по черноморското крайбрежие на Карвунското владение е сравнително големият брой сръбски грошове на Стефан Душан. Те не отстъпват на българските по качество на среброто, поради което се посрещали добре от местното население. Българските и сръбските грошове са били орязвани в зависимост от тегловния стандарт за момента. По-късно освен тях по черноморието циркулират и други сребърни монети — молдавските грошове и турските акчета. По същото време се появяват и влашките сребърни монети. В медното монетообръщение, обаче, през XIV век преобладават българските монети. От средата на века започват да се разпространяват и техни имитации.

Причина за разнородните платежни знаци по Българското Черноморие е неговото географско положение и историческа съдба.

¹⁾Якобсон, А.Л. Некоторые закономерные особенности архитектуры Месемврии в XIII–XIV вв. – в: Преслав, т. II, С., 1976, с.177

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Много от големите български градове през XIII—XIV век са важни центрове в административната и политическа система на Втората българска държава. В тях е съсредоточен апаратът на местната военно-административна, съдебна, фискална и църковна власт. Като следствие от нарастването значението на града във всички негови аспекти трябва да се разглежда и създаването на местния архитектурен стил в монументалното строителство на Втората българска държава. До наши дни достигат само отделни паметници от светската архитектура, а повече са обектите на църковното строителство в Търново, Шумен, Несебър и други градове. Архитектурният стил, създаден в България през този период, се характеризира със сравнително неголеми размери на сградите, използване на фигурна тухлена зидария, съчетана с камък и богата архитектурна декорация. Особено ярко тези черти се появяват в несебърската архитектура, чиито паметници достигат до нас в сравнителни запазен вид. Анализирайки развитието на архитектурата на другите православни страни през X—XVI век, А.Л. Якобсон стига до извода, че навсякъде този стил е свързан с подема в развитието на градския живот и до голяма степен, може да служи за свидетелство на това развитие.¹⁾ В Българските земи архитектурните паметници от този вид са съсредоточени преди всичко в големите градски центрове. Възникването на този стил е резултат от постигнатия значителен прогрес в строителството и свързаните с него занаяти.

Някои от средновековните ни градове се определят и като провинциални центрове за книжовна дейност. Например Несебър — но там книжовната дейност носи отпечатъка на гръцко културно влияние. Последното се обуславя не само от присъствието на стабилен гръцки елемент в града, но и от политическата му съдба на град, оспорван между Търново и Цариград. Върху развитието на местните

литературно-книжовни традиции оказва влияние и средновековната българска култура. Много от паметниците с несебърски произход са написани на български език, а гръцките ръкописи съдържат имената на български царе, ктитори и поръчители на книги. Тук се развива и местна историко-летописна традиция, отразена в т.нар. Месемврийска хроника.

Градовете, известни като развити търговско-занаятчийски центрове през XIII—XIV век стават центрове на големи владения, които се образуват от апанажите на членовете на царското семейство. Въпреки това не е ясен произходът на едно от големите владения по Черноморието — Добруджанското деспотство. Данните, които могат да бъдат изтълкувани в полза на тезата, че Балик принадлежи на един от страничните клонове на Асеновия род — Тертеровци, както и известията за съществуването на Карвунска хора през XIII—XIV век, навеждат на мисълта, че тук също става въпрос за бивш апанаж, който се обособява като самостоятелно владение. Най-вероятно отделянето на Карвунската хора става в началото на XIV век, когато разпадането на ордата на Ногай и продължителните българо-генуезки войни създават за това благоприятна обстановка. Добруджанското деспотство, чиято столица в различните времена се намира в Карвуна или Калиакра, в средата на XIV век е мощен и самостоятелен политически фактор. То дори надживява другите български държави и пада окончателно под османско владичество чак в началото на XV век.

Политическата и стратегическа роля на градовете в периода на Втората българска държава се определя преди всичко от голямото им икономическо значение. Характерен пример дава Добруджанското деспотство. С присъединяването на черноморските градове Варна, Емона и Козяк към деспотството, Варна придобива значение на най-важно търговско пристанище в северната част на Българското Черноморие. Развит занаятчийски център и важно пристанище е и град Калиакра, който се споменава като столица на

това деспотство през последните години на XIV век. Свидетелство за голямото стопанско значение на тези градове са картографските данни в многобройните италиански морски карти и портулани от XIII—XIV век.

Процесът на взаимовлияние между административно-военното политическо и икономическо развитие на града се проследяват и при други примери. По това време имената на градовете-столици започва да се появява в титулатурата на владетелите — напр. „Балик, владетел на Карвуна“. Върху монетите на деспот Добротица се отбелязва и названието на столицата му Калиакра.

Съществува и вътрешна йерархия в Добруджанското деспотство — в договора с Генуа от 1387 г. се споменават болярите на Иванко — Коста и Чолпан, които са изпратени с мисия в Пера.

Ограниченият изворов материал (предимно царски грамоти) ни дава възможност да съдим за мястото на града в данъчно-административната система на държавата. Въпросът за йерархията на местническите длъжности ни интересува дотолкова, доколкото има податки за такива длъжности в изворите за българското Черноморие през периода. Напр. в грамота на гръцки език, издадена от българския цар Иван Александър на манастира „Св. Богородица Елеуса“ в Несебър, се споменава без име градския управител-дук. Управителите на отделни области съсредоточават значителен данъчно-административен апарат, зает със събирането на данъци и организацията на държавната ангария. Военно-стратегическото значение на града се подчертава от факта, че веднага след местническите длъжности в грамотите се споменават кастрофилаците — началници на градските гарнизони, които отговарят за състоянието на градските укрепления. Напр. несебърският кастрофилак Калоян, за който имаме сведения от Сметководната книга на Антонио Барбериус.

Важна роля при определянето на политическото значение

на един град играе мястото му в системата на административно-църковното деление на българските земи. Напр. съдбата на Месемврийската митрополия през XIII—XIV век зависи от политическото положение на града, който по време на войните между България и Византия, често преминава от едни ръце в други. От втората половина на XIV век Месемврийската митрополия постоянно фигурира в документите на Константинополската патриаршия, като една от нейните епархии. Под църковната власт на Константинопол през XIII—XIV век се намира и Варненската митрополия, в чиито диоцез влизат важните крепости и градове Карвуна, Калиакра, Килия, Тристрия и Кранеа. Както предполагат някои автори договореност между България и Византия (респ. Никейската империя), да не бъде включена Варненската митрополия в диоцеза на Търновската патриаршия е постигнато още при учредяването на последната в 1235 година.

Обобщавайки можем да кажем, че средновековният български град в навечерието на османското нашествие се очертава като значително по размери селище, жителите на което в по-голята си част са откъснати от земеделието. Съчетаването на търговско-занаятчийска дейност с военно-стратегически, административно-политически, църковни и други неикономически функции отделя средновековният град от поселенията с друг характер. Многообразните функции, присъщи на града определят и неговата икономическа основа като търговско-занаятчийски център, в който се концентрира стопанската дейност на селската околност. От друга страна, дори и в големите градове аграрното производство играе голяма роля. В осигуряването на града със селкостопанска продукция активно участват не само селската околност, крайградските села, но и аграрните квартали на самите градове.

В търговската дейност на българския град през XIII—XIV век също съществуват специфични черти. Най-големите и най-развити градове са транзитни пунктове в международната търговия.

Градът е тясно свързан с търговските операции на чуждестранните търговци — италианци (генуезци и венецианци) и дубровничани. Това оказва пряко и непосредствено влияние върху развитието на тези градове. Оживяват се контактите им със селската околност, от аграрната продукция на които са заинтересовани чуждестранните търговци. Нараства и укрепва прослойката на местното население, свързана с международната търговия — посредници, сарафи и други. Градското занаятчийство е заинтересовано преди всичко от производството на стоки за широкия градски пазар и не изпитва пряка конкуренция от внасяните чуждестранни стоки.

Следователно данните за социално-икономическото развитие на града през XIII—XIV век показват, че през този период в българските земи продължава да се развива занаятчийското производство, наблюдава се подем на отделни градове. Като цяло данните за развитието на занаятите в българския град говорят за тяхната значителна роля в градския социално-икономически живот.

Различните отрасли достигат висока степен на специализация. Известната по археологически материал продукция на занаятчийските работилници показва признаци на масово производство, което от своя страна говори за нарастваща стоковост на производството. Развитието на градското стоково производство и пазарната търговия и укрепването на външотърговските връзки и на контактите на градските пазари характеризират стопанската дейност на градовете от Втората българска държава.

Интензивните международни търговски контакти оказват голямо влияние върху развитието на редица български градове. Изворовите данни, които имаме на разположение позволяват да говорим за все по-нарастващата роля през XIII—XIV век на българските черноморски градове, като центрове на търговия със зърнени храни и други продукти, които се експортират от италианските търговци във Византия и Италия.

Разгледаните данни за търговската дейност на българските черноморски градове като икономически център и възлов пункт в международната търговия потвърждават извода за преобладаването на прогресивните тенденции в стопанското развитие на българския град през XIII—XIV век. Но през втората половина на XIV век този процес изпитва силно негативно влияние на разширяващата се османска експанзия, което води до неговото прекъсване с османското завладяване на българските земи в края на XIV век.

БИБЛИОГРАФИЯ

Извори

- 1 Ангелов, Д. Италиански извор за българската средновековна история (Хрониката на А. Дандоло от 1343-1354 г.), Исторически преглед, 1972 / 6
- 2 Ангелов, Д. Договорът на добруджанския владетел Иванко с генуезците В: Сб. Чиракман - Карвуна - Каварна, с.36-58
- 3 Андреев, М. Службите на провинциалното управление на средновековна България и средновековна Сърбия според данни на дарствени грамоти на български и сръбски владетели от XIII—XIV в., Годишник на Софийски Университет, юф, 58,2, 1967 с. 3-27
- 4 Андреев, М., Кутиков, В. Договорът на добруджанския владетел Иванко с генуезците от 1387 г. (Принос към изучаването на международни договори на Средновековна България), Годишник на Софийски Университет, юф, L1, 1960, с. 1-110
- 5 Бобчев, С. Титли и служби в областното управление на старовремска България (според грамотите на българските царе), Българско историческо дружество, 11-12, 1932 с. 228-247
- 6 Бобчева, Л. Колективна находка от средновековни монети и накити от нос Калиакра, Известия на Народен музей Варна, т. 26/41/ 1990 с. 223-226
- 7 Бобчева, Л. Некропол от XIII—XIV в в Калиакра, Известия на Народен музей Варна, т. 14/29/ 1978 с.152-163
- 8 Бобчева, Л. Сграфито керамика от Калиакра, Известия на Народен музей Варна, т.XV /XXX/, 1979 с.125-139
- 9 Герасимов, Т. Медни монети на деспот Иванко, Известия на Българското историческо дружество, 1939/ XIII с.289-295
- 10 Герасимов, Т. Медни монети на деспот Добротица (владетеля на Карвунската земя), Археология 1963 / 3 с.10-11

- 11 Гюзелев, В. *Chronica Mesembriae* (Бележки върху историята на Българското черноморие 1366-1448 г.), Годишник на Софийски Университет, Философо-исторически факултет, 1975/66 с. 7-49
- 12 Гюзелев, В. Нови документи за търговията на генуезците в българските земи през XIV в. В: Средновековна България в светлината на нови извори., С., 1981 с.186-204
- 13 Гюзелев В. Варненският перпер, Нумизматика, 1979/3
- 14 Димитров, Б. Български пристанища според два средновековни портулана, Археология, 1979 / 1 с. 20-22
- 15 Димитров, Б. България в колекцията от средновековни карти на Ватиканската библиотека, сп. Отечество, 1977 / 19 с.38
- 16 Дуйчев, И. Из старата българска книжнина, т. I—II, С., Хемус, 1940
- 17 Йосифова, М. Средновековни релефи от Калиакра, Археология, 1978 / 4 с.50-58
- 18 Йосифова, М. Средновековна керамика от Калиакра, Археология, 1982 / 3-4 с.58-60
- 19 Коледаров, П. Мореплавателни карти, наръчници и други свидетелства за международното значение на Втората българска държава В: България в света от древността до наши дни. I, С., 1979, с.290-296
- 20 Кузев Ал. Сръбски грошове в Добруджа през XIV в., Известия на Народен музей Варна, т. 24, 1988, с. 106-116
- 21 Кузев Ал. Археологически данни за производство на сграфито и декоративна керамика във Варна през XIII—XIV в., Известия на Народен музей Варна, т. XI(XXV), 1975 с. 155-159
- 22 Мушмов, Н.А. Монетите и печатите на българските царе. С., 1987
- 23 Нешева, В. Средновековни накити от Варненския музей. Известия на Народен музей Варна, т.21/36/ 1985 с. 114-120

- 24 Парушев, В. Средновековни монети от Калиакра. Известия на Народен музей Варна, т. 26/41/, 1990 с. 141-148
- 25 Петров, П. Гюзелев, В. Христоматия по история на България т. II (Същинско средновековие — кр. на XII—XIV в.), С., 1978
- 26 Ракова, Сн. Находки на средновековни венециански монети от България, Нумизматика, 1984 / 3 с. 31-38
27. Чангова, И. Към проучването на сграфито-керамика в България от XII—XIV в., Археология, 1962 / 2 с.6-18
28. Юркова, Й. и др. Български средновековни печати и монети, С., 1990 с.180-220

Изследвания

1. Авдев, С. Сечени ли са перпери във Варна и Месемврия в XIV век, Нумизматика, 1979/3
2. Авдев, С. За упадъка на стоковото производство в Добруджа през втората половина на XIV век, по нумизматични данни, Нумизматика, 1988/2, с. 32-36
3. Авдев, С. Към въпроса за инфлацията през XII—XIV век, Нумизматика, 1984/3, с.40-46
4. Авдев, С. Метрологическо-статистически метод за определяне относителната хронология на монетите, Нумизматика, 1977/3
5. Ангелов, Д. Към въпроса за средновековния български град, сп. Археология, 1960 / 3 с.9-12
6. Ангелов, Д. По въпроса за стопанския облик в българските земи през XI—XIV в., Исторически преглед, 1950-51/4-5 с.426-440
7. Ангелов, Д. Робството в Средновековна България. Исторически преглед, 1945-46 /2 с.129-158
8. Ангелов, Д. Въпроси на феодализма в българските земи през XIII—XIV в., Исторически преглед, 1960 /6 с.61-90
9. Ангелов, Д. Приходи на средновековната българска държава, Исторически преглед, 1945-46 / 5-6 с.385-435

10. Ангелов, Д. Черноморието през IV—XV в., В: Черно море. Варна, 1978 с.483-485
11. Ангелов, Д. Щербански, Щ. Общи черти и различия в общественно-икономическото развитие на България и Влашко през XIII—XIV век. В: Българо-румънски връзки и отношение през вековете, г. I, С., 1965 с.531-542
12. Атанасов, Г. Етногеографски промени в Добруджа (XI—XVI в.), Исторически преглед, 1992 / 8
13. Атанасов Г., Поглед към добруджанския бряг през XI—XVI в., Исторически преглед, 1991/2 с.50-53
14. Божилов Ив. Раждането на средновековна България, Исторически преглед, 1992/1-2
15. Божилов Ив. България при Асеновци, Исторически преглед, 1980/2
16. Божилов Ив. Към историческата география на Северозападното черноморие, Известия на Народен музей Варна, 12,1976
17. Бурмов, А. Зависимо население в България през XIII—XIV в., Исторически преглед, 1946-47/3 с. 257-263
18. Бурмов, А. Феодализмът в средновековна България, Исторически преглед 1945-46/2
19. Беров, Л. Икономическото развитие на България през вековете, С., 1974
20. Беров, Л. Постижения и проблеми на стопанската история в България след 9-ти септември 1944 г., В: Сборник в чест на акад. Д. Косев, С., 1985
21. Велков, В. и др. Кратка история на Добруджа, Варна, 1986
22. Горина, Л. Походът на граф Амедей Савойски против България 1366-1367 г., Исторически преглед, 1970 / 6 с. 71-78
23. Гюзелев В. Средновековната крепост Калиакра през XIII—XIV в., Известия на Национален исторически музей, 1973/9 с.123-137
24. Гюзелев В. Черноморската област в политическата история на

- Средновековна България (VII—XIV в.), В: Чиракман - Карвуна - Каварна с.75-86
25. Гюзелев В. Очерк върху историята на българския Североизток и Черноморието (кр. на XII — нач. на XV век) изд. „Борина“ С., 1995
 26. Гюзелев В. България и Венеция през първата половина на XIV в., В: Българско средновековие. Българосъветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев С., 1980 с. 82-92
 27. Джингов, Г. Тиризис, Акре, Калиакра. Изд. на Градски исторически музей - Каварна, 1989
 28. Димитров, Б. България в средновековната морска картография XIV—XVII в., С., 1984
 29. Дрангова, С. Селското стопанство в българските земи през XV—XVI в., Управление на селското стопанство, 1980 / 6
 30. Дуйчев, И. Търговските връзки между Италия и България през Средновековието. Професионална мисъл, 1942 / 5-6
 31. Йорданов, И. Монетната реформа на Алексей I Комнин (1081-1118 г.) в светлината на нумизматичните находки от Източна България, Археология, 1978/1 с.10-15
 32. Йорданов, И. Монетосеченето на българските владетели в Добруджа (втората половина на XIV в.), В: Средновековна България и Черноморието, Варна, 1980 с.119-130
 33. Йосифова, М. Калиакра през късното средновековие XV—XVII в., Известия на Национален исторически музей, 1978/2
 34. Коларов, Х. Към въпроса за външнотърговските връзки на България през XII—XIV в., Векове, 1973/4 с.18-23
 35. Коледаров, П. Втората българска държава в старинните карти от XIII—XIV в., Векове, 1973/4 с.18-23
 36. Коледаров, П. Дипломатически отношения на Втората българска държава с италианските градове-републики през XIV в., Втори международен симпозиум „Търновска книжовна

- школа“, 1976, с. 89-125
37. Кузев, А. Средновековната крепост на град Варна, Известия на Варненското археологическо дружество, 1963/ХІІІ с.18-20
 38. Кузев, А. Чрънград — едно изчезнало пристанище, Корабостроене и корабоплаване, 1970 / 10 с. 30-32
 39. Кузев, А. Гюзелев, В. Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981
 40. Лишев, С. За стоковото производство във феодална България. С., БАН, 1957
 41. Лишев, С. българският средновековен град. С., БАН, 1970
 42. Лишев, С. За проникването и ролята на парите във феодална България. С., БАН, 1958
 43. Лишев, С. За генезиса на феодализма в България, С., БАН, 1963
 44. Лишев, С. За проникването и ролята на парите във феодална България, Исторически преглед, 1965 / 6
 45. Недков, Б. България и съседните ѝ земи през ХІІ в. според Идриси. С., 1960
 46. Петров, П. Търговски връзки между България и Дубровник през ХІV в. Известия на Българското историческо дружество, 1967 / ХХV с. 92-115
 47. Петров, П. Нови данни за търговски връзки между България и Дубровник през ХІV в. Известия на Българското историческо дружество, 1972 / ХХVІІІ с. 97-110
 48. Поливяни, Д. Средновековният български град през ХІІІ—ХІV в., С., 1989
 49. Сакъзов, Ив. Стопанските връзки на България с чужбина през ХІV в. Годишник на Софийски Университет, Философо-исторически факултет, 1935 / 30
 50. Сакъзов, Ив. Стопанското развитие на България до покръстването, Сп. на Българското икономическо дружество, 1935 /3
 51. Сакъзов, Ив. Българската търговия през ХІІІ—ХІV в., Сп. на Българското икономическо дружество, 1922/ 1-2
 52. Сакъзов, Ив. Стопанството в средновековна България,